

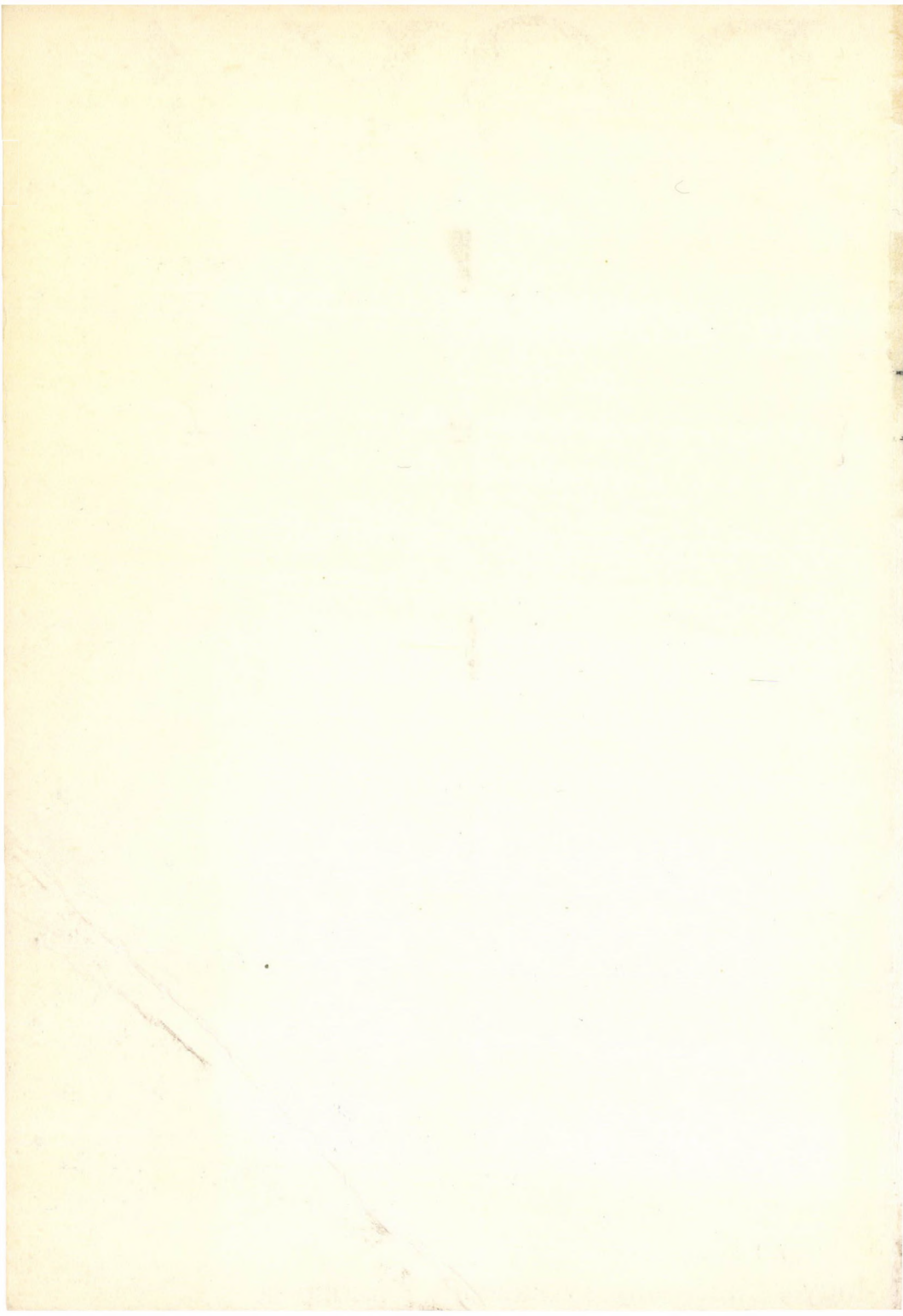
DOXA 1

FILOZÓFIAI MŰHELY

TÁRSADALOM
TUDAT
TUDOMÁNY
VALLÁS

Filozófiai Intézet
Magyar Tudományos Akadémia * Budapest

DOXA

FILOZÓFIAI MŰHELY

1

MTA Filozófiai Intézet
Budapest

DOXA 1

1984

Felelős szerkesztő

Kelemen János

Kézirat gyanánt

ISSN 0236-6932

MTA Filozófiai Intézet

Felelős kiadó: Lukács József igazgató

Készült a Népművelési Intézet házi-nyom-
dájában, vezető Fazekas Gábor

TARTALOM

	Oldal
Kelemen János: Történetiség és racionalizmus	7
Hársing László: Gondolatok a tudományos kutatás módszertanáról	27
Solt Kornél: Az erkölcsileg tökéletes világok modelljének egy téves koncepciójáról	49
Sós Vilmos: Némely ismeretelméleti metaállítás inkommenzurábilításáról	63
Bóna Ervin: Emberi paraméterek a mai tudományban	80
Redl Károly: Vitelo	97
HIREINK	107

AJÁNLÁS

Filozófiai életünk régen hiányol egy olyan publikációs fórumot, mely rugalmas szerkesztési elveinél és főleg gyors átfutási idejénél fogva lehetőséget ad arra, hogy a kutatók frissen közzé tegyék uj, akár még az érlelődés fázisában lévő elgondolásaikat, és így idejében - magában a kutatás folyamatában - ütköztethessék, bocsáthassák a nyilvánosság ítélőszéke elé nézeteiket.

Ezt az ürt hivatott kitölteni most induló sorozatunk. Címe - "Doxa" - éppen arra utal, hogy műhelymunkákat kívánunk nyilvánosságra nozni, melyek problémamegoldási javaslatokat tartalmaznak, és semmiképpen sem tartanak a végérvényességre igényt. (Nem mintha azt gondolnánk, hogy a filozófiában egyébként létezne végső igazság.) Tanulmány-sorozatunkat így valódi "filozófiai műhelynek" szánjuk. Műhelynek szánjuk abban a további értelemben is, hogy - mint az MTA Filozófiai Intézetének kiadványa - betekintést nyújt folyamatban lévő intézeti kutatásainkba. Reméljük, etekintetben azt a célt is jól fogja szolgálni, hogy a Filozófiai Intézet - mint a hazai filozófiai kutatások egyik központja - jobban betöltse azt a feladatot, mely a tudományos információcsere élénkítésében, a kutatások szervezésében, de főleg a filozófiai kérdésfelvetések inspirálásában ráhárul. A "Doxa" tehát a szakmai nyilvánossághoz szól (példányszámának és terjesztési körének meghatározásában is ezt tartjuk szem előtt). Hívei vagyunk a közérthető kifejtésnek, de teret engedünk a csak szűkebb szakmai érdeklődést kielégítő tanulmányoknak is.

Hazai filozófiai életünk másik nagy hiányossága, hogy nem rendelkezik olyan állandóan megjelenő idegen nyelvű folyóirattal, mely eredményeinket nemzetközi szinten is hozzáférhetővé teszi. Amíg más lehetőség nem nyílik, addig a "Doxa" ezt az ürt is igyekszik kitölteni. Évenként négy szám megjelentetését tervezzük, esetenként - az igényektől függően - idegen nyelven (helyet adva angol, német, francia és orosz nyelvű cikkeknek). Felhívjuk intézeti és nem intézeti kollégáinkat, hogy - idegen nyelvű munkáikkal - támogassák e célkitűzésünk megvalósítását.

Tanulmányok közlése mellett azt is feladatunknak tartjuk, hogy tájékoztatást adjunk a Filozófiai Intézet belső és külső tevékenységéről, s közzé tegyük az általánosabb érdeklődésre számot tartó híreket. Hogy az egyes tanulmányok után feltüntetjük, milyen tágabb kutatási kontextusba illeszkednek, az is segíti az ilyen jellegű tájékozódást.

Intézetünk további fontos törekvése, hogy részt vállaljon klasszikus filozófiai szövegek kiadásában. Szándékunkban áll, hogy az e téren folyó munkából szintén izelítőt adjunk.

TÖRTÉNETISÉG ÉS RACIONALIZMUS

E tanulmány két, egymással összefüggő célt tűz maga elé. Az első annak megmutatása, hogy a racionalizmus és a történetiség elve összeegyeztethető. A második annak bebizonyítása, hogy a racionalizmus megalapozható racionálisan, mégpedig éppen a történetiség elvére támaszkodva.

Az érvelés előkészítése érdekében át kell tekintenünk a r a c i o n a l i t á s, a r a c i o n a l i z m u s és a h i s t o r i z m u s fogalmával kapcsolatos igen különböző értelmezéseket. Ennek során ki fog derülni, hogy a racionalizmust nem abban a leszűkített értelmében védelmezem, melyhez pl. az angolszász filozófiai nyelvezetben többnyire pejorativ konnotáció tapad. Egyébként - mint szintén ki fog derülni - egy leszűkített, korlátozott racionalizmus nem is védhető.

A tanulmányban nem esik szó Marxról. Ám a racionalizmusnak a történetiség elvén alapuló védelme olyan problémát foglal magában - a valóságos és az ésszerű, a történeti és a logikai egységének problémáját -, melynek a marxí életműben és metodológiában igen fontos szerepe van. Ezért az alábbi fejtegetések feltétlenül relevánsak a marxí metodológia körül folyó viták szempontjából.

1. Lássuk először a r a c i o n a l i t á s fogalmának néhány fontosabb, hagyományosan kialakult értelmét.

1.1 Mindenekelőtt feltűnő - és e tanulmánynak a témája szempontjából szimptomatikus -, hogy a modern racionalizmus mintegy a történelem ellenlábasként született meg. Ismeretes, hogyan zárta ki Descartes a történelmet a biztosan tudható és ésszel felfogható dolgok köréből. A történelemben e felfogás szerint nincs semmiféle ésszerű összefüggés, az ész pedig nemcsak történelem-feletti, de saját történelmi dimenzióval sem rendelkezik. Más szóval: abban az értelemben is univerzális, hogy nincs változásnak alávetve. Az is ismeretes, hogy a felvilágosodás lényegében a racionalitásnak ezt a koncepcióját örökölte. Amennyiben a felvilágosodás gondolkodói számára a történelem és az ész viszonyának problémája felmerült, csakis abban a formában jelent meg, hogyan vihető be az ész a történelembe, vagyis: az volt számukra a probléma, hogy milyen lenne és hogyan lenne megvalósítható az ésszerű társadalom. Ez semmiképpen sem jelenthette a "történeti" és a "racionális" közelítését egymáshoz, hiszen az ésszerű társadalom egyetlen aktussal, végérvényesen megvalósíthatónak látszott. Egy ilyen aktus - mely végül is nem más, mint a történelemben való külső beavatkozás - éppúgy nem nevezhető történetinek, mint az örökvényűnek gondolt végeredmény.

1.2 Egy másik jelenséggör, mellyel az észet jellegzetesen szembe szokták állítani, a szenvedélyek köre. E régi szembeállítás modern formáját Rousseau-tól örököltük. A szenvedély és az ész rousseau-i oppozíciója egy sor további oppozíció (eredet és hanyatlás, Dél és Észak, természetes és mesterséges, gesztus és hang, akcentus és artikuláció, magánhangzó és mássalhangzó, metafora és pontosság, ének és próza, élő beszéd és írás, élő és holt) egyik megjelenési formája. Az ész egybeesik mindazzal, ami e szembeállítások negatív pólusán jelenik meg. Az ész a természettől való eltávolodás szülötte, s mint ilyen, a morális hanyatlás, az önszeretet, a mesterséges szükségletek, az érdek és a számítás velejárója, sőt oka. ("Az ész szüli az önszeretetet..."¹) Ennyiben nem is lehet a humanitás hordozója, szemben pl. a nyelvvel,

mely - a kartéziánusok elképzelésétől eltérően - nem mester-séges konvención alapszik, s nem is az ideák kifejezése cél-jából jött létre, hanem a természetből és a szenvedélyekből ered. Míg tehát Descartes-nál és a felvilágosodás racionalis-táinál az ész uralma és a társadalmi jó egybeesik, addig Rousseau megfordítja az összefüggést.

Ez az antiracionalista koncepció nyilván nem ok nélkül kapcsolja össze a racionalitást a társadalmi és erkölcsi rosszal. Rousseau észreveszi, hogy az ész világa a feltörek-vő burzsoázia világa, s hogy a racionalizmus ennek a világnak az apologetikája. Felvilágosodás-kritikája tulajdonképpen a burzsoá ész instrumentalizmusát és ebből fakadó érték-közöm-bösségét veszi célba. (Feltehető, hogy ez a motívum munkál a racionalitás és a módszer olyan modern kritikusaival, mint Feyerabend. Feyerabend mai Rousseau, aki az élet értékei ir-ránti közömbösséget, a képzelet szabad játékának elfojtását, az emberi magatartások és gondolkodásmódok természetes sok-színűségének uniformizálását ugyancsak az ész számlájára ír-já, s miként Rousseau esetében, úgy valószínűleg az ő eseté-ben is kimutatható, hogy érvei csak egy instrumentalizált ész ellenében találnak valóban célba.)

1.3 Az ész és a racionalitás fogalma Rousseau-nál nemcsak annyiban alakult át, hogy negatív előjelet vett fel, hanem annyiban is, hogy - mint a természetből való kiemel-kedés és egyben a hanyatlás velejárója - quasi-történeti dimenziót kapott. A r a c i o n a l i t á s e h i s - t o r i z á l á s á t a német idealizmus és a romantika teljesítette ki. Ám eközben nemcsak a z é s z é s a r a c i o n a l i t á s h i s t o r i z á l á s á r a ke-rült sor, hanem (s ez csak végeredményében, illetve a hegeli rendszerben lesz ugyanaz) a t ö r t é n e l e m r a - c i o n a l i z á l á s á r a is.

A történelem és az ész összebékítésének e kettős aktusa nyitotta meg a historizmus korát.

A filozófiailag radikális lépést a történelem racio-nalizálásának útján tulajdonképpen Kant tette meg, méghozzá

kettős értelemben. Annak az állításnak, hogy az ész nem idegen a történelemtől, hanem - ellenkezőleg - a történelem maga ésszerű, tulajdonítható egy szűkebb és egy tágabb értelem. A szűkebb értelem a "racionális" és a "logikai" azonosításából származik. Ennek alapján lehet azt mondani, hogy a történelem nemcsak ésszerű, de logikus is, vagyis: a "történeti" és a "logikai" valamilyen módon egységben van. Az erre vonatkozó fichtei és hegeli (sőt marxi) tétel a transzcendentálfilozófia egyenes folytatása. "Fichte kísérlete, hogy a történeti korok időbeli egymásutánja mögött egy konceptuális sémát fedezzen fel, (...) a kategóriák sematizmusáról szóló kanti tanításnak a történelemre való teljesen jogos alkalmazása."²

A történelem racionalitásának tágabb értelmét Kant a transzcendentálfilozófiai rendszeren kívüleső kisebb történetfilozófiai írásokban fejtette ki. A z e m b e r i s é g e g y e t e m e s t ö r t é n e t é n e k e s z m é j é b e n világosan megfogalmazta, hogy az még nem történelem, ha az események valamely sorát időbeli lefolyásukban vizsgáljuk. Szükség van emellett egy értelmezési sémára, amelyen belül az események kaotikus világa törvényszerűségeknak engedelmeskedő, összefüggő egészként, azaz történelemként gondolható el. Egy ilyen értelmezési séma kiindulópontját a természeti cél fogalmában találta meg, pontosabban abban a feltevésben, hogy az események egy immanens cél egységére vonatkoztatva válnak számunkra történelemmé. Anélkül, hogy terülnék a kanti teleológia bonyolult problémáinak tárgyalására, meg kell jegyeznünk, hogy a természeti cél fogalma Kant későbbi rendszerre felől tekintve regulatívnak és nem konstitutívnak bizonyul: "... valamely objektív realitása szerinti természeti cél fogalma az ész által egyáltalán nem bizonyítható (vagyis a meghatározó ítélőerő számára nem konstitutív, hanem pusztán regulatív a reflektáló számára)."³ Ez azt jelenti, hogy a természeti célnak nincs objektív realitása, de a történelemben olyan rend tárul fel, mintha ezt a célt követné. Az ész tehát fel van jogosítva arra, hogy a természeti cél fogalmát a történelmi anyag elrendezése érdekében vezérelvként használja.

Kant történelemfilozófiai írásai - a herderi I d e e n -ről írt recenziókkal együtt - a Herderrel folytatott történelemfilozófiai vita jegyében születtek. A vita egyik fő tétje éppen az volt, hogy miben áll a történelem célja (a nem kifejlődésében-e avagy az egyén boldogságában). Ám előbbi megjegyzésünk fényében a teleologikus nyelvezet lefordítható akár egy naturalista nyelvezetre, s a vita érthető úgy is, hogy a történelmi haladás mibenlétének és kritériumainak megállapítására, illetve a történelmi haladás értelmezéséhez szükséges fogalmi keretek megállapítására irányul. A történelem racionalitása - szélesebb értelemben - ezek szerint azt jelenti, hogy az eseményeknek van egy objektív elrendeződése, s hogy a történelemnek, mint az események időbeli egymásrakövetkezésének meghatározott iránya van.

Hogy a történelemben - a fentebbi értelmezésnek megfelelően, tehát a természeti cél formájában - immanensen benne van az ész, az Kantnál nem jelenti, hogy a történelem k ö z v e t l e n ü l racionális, vagy hogy a történelem és a racionalitás k ö z v e t l e n ü l egybeesik. A történelem racionalizálása nála csak annyit tesz, hogy aki "az emberi akarat szabadságának játékát nagyban szemléli", az "képes felfedezni annak szabályszerű menetét".⁴ A racionalitás nem a történelem egyes jelenségeinek a szintjén, hanem az egész nem tekintetében nyilvánul meg, hiszen a természeti célt az egyének tudtukon kívül valósítják meg. Az egyének zavaros cselekedeteiben, de az egyének akaratán és tudtán kívül megvalósuló természeti cél fogalmát veszi át Hegel az "ész cseléről" szóló tanításában (érdemes emlékeztetni arra, hogy már a "Gondviselés" vicci fogalmának is pontosan ez a tartalma). Így a "történeti" és a "racionális", sőt a "történeti" és a "logikai" egységének klasszikus filozófusa sem tanítja azt, hogy a történelem közvetlenül racionális vagy logikus volna. Az "ész cselének" a fogalma pontosan azt a szerepet tölti be, hogy a közvetlen azonosításnak itt gátat vessen, s kijelölje a szükséges közvetítések logikai helyét. Mindez azt is jelenti, hogy mind a kanti, mind a hegeli sémának szükséges eleme

a tudatos és a tudattalan közti különbségtevés: a történelmi racionalitás a tudatoshoz képest egy mélyebb, tudattalan síkon érvényesül.

Az ész fogalmának az az átalakítása, mely lehetővé tette a történelem racionalizálását, azzal a további következménnyel járt, hogy konceptualizálhatóvá vált a történelmi megismerés lehetősége. Ez a tudományos racionalitás karteziánus koncepciójával szemben teljesen új tradíciót teremtett. A történelem e tradícióban nem az ésszel felfogható dolgokon kívül esik, hanem ellenkezőleg: a racionális megismerés lehetőségének paradigmatis esétét nyújtja, részben azért, mert magunk csináljuk (Vico), részben azért, mert immanensen ésszerű, s így az ész saját magát ismerheti fel benne (Hegel).

1.4 A racionalitás foglmainak változatait kutatva olyan felfogással is találkozhatunk, amely szerint a történeti és a racionális, illetve a történeti és a logikai között egybeesik. E koncepció - legemlékezetesebb megfogalmazásában - Croce abszolút historizmusához kapcsolódik, s a filozófia és a történelem azonosságáról szóló tételben jut kifejezésre. A tétel alapját az individuális és a definíciós ítéletek természetéről adott crocei elemzés alkotja, melynek értelmében a történelem individuális, a filozófia pedig definíciós ítéleteket alkot. Mivel azonban - az egyes és az általános egységének következtében - a két ítélet típus valójában azonos, "filozófia és történelem már nem két, hanem egyetlen forma, nem feltételezik egymást, hanem egyenesen azonosulnak egymással".⁵

A történelem és a filozófia azonosítása egyben a történelem és a logika azonosságát jelenti, hiszen a logika a tiszta fogalom tudománya, s így nem más, mint filozófia. Mindezek az azonosítások azt mondják, hogy az élet és a valóság semmi más, mint történelem, s hogy az ész és a szellem különböző formái ennek az egyetlen valóságnak történeti alakzataiként léteznek. A történelem abszolút racionalizálása itt egybeesik az ész abszolút historizálásával. E felfogás sokféle következménye közül egyet feltétlenül ki kell emelnünk: a

történelem pozitívitásának gondolatát. A "történeti" és a "racionális", a "történeti" és a "logikai" közvetlen azonosítása nem hagy helyet az eszme és a történelemben megvalósuló szellem, az eszme és az általa mozgatott individuumok közti hegeli különbségtevésnek. Elesik immár az "ész cselének" a szerepe, nem lehet az egyének tudtán kívül megvalósuló történelmi racionalitásról beszélni. Ily módon a történelmet csak úgy lehet felfogni, mint regresszív szakaszokat nem ismerő, folytonos progressziót, mint "a jóról a jobbra való áttérést, ahol a rossz maga a jó, a jobbnak a fényében szemlélve".⁶ Konceptualizálhatatlanná válik tehát a történeti rossz problémája. A racionalitás ilyen abszolút historicitása fogalmával szemben teljes bizonyossággal érvényes a vád, melyet azzal a hegeli tétellel szemben szoktak felhozni, hogy "minden, ami valóságos, ésszerű, és minden, ami ésszerű, valóságos".⁷ Tehát: e racionalitás-fogalom a történelem egész menetének és minden egyes mozzanatának igazolására szolgál. Croce meg is fogalmazza: "A történelem nem ítéletvégrehajtó, de mindig igazol".⁸

2. A r a c i o n a l i z m u s fogalma legalább annyi változatot mutat, mint a racionalitása. Példaként említsünk meg néhányat.

2.1 A racionalizmus először is történetileg jól azonosítható filozófiai iskolák neve, melyek meghatározott tételek rendszerével jellemezhetők. Episztemológiai szinten ebben az értelemben állítható szembe az empirizmussal. (Ld. karteziánus racionalizmus és brit empirizmus szembeállítása.)

2.2 A racionalizmust néha a miszticizmus, a romantizmus, az esztéticizmus, a mitologizáló gondolkodás, az intuitivizmus stb. ellentétéként fogják fel. Ebben az értelemben pl. Aquinói Tamás racionalista Gioacchino da Fioreval szemben, Kant és Hegel racionalista Hamannal és Herderrel szemben (nem beszélve Schellingről, a Schlegel-fivéerekről stb.).

2.3 A racionalizmust sokszor állítják szembe a tradicionálizmussal, az organikus közösség-eszmével, vagy egyszerűen a tradicionizmusként és organicizmusként értelmezett historizmussal is. E szembeállítás mélyén az univerzalizmus és a relativizmus ellentétpárja húzódik meg. Kant és Herder történelemfilozófiai vitájában pontosan ez az ellentét munkál, mint ahogy Hamann és Herder metakritikáiban is, melyekben a német Sprachphilosophie e két megalapítója nyelvfilozófiai szinten bírálja A t i s z t a é s z k r i t i k á - j á t .

Hasonló típusú szembeállítás alapján minősíthető racionalizmusnak, sőt szuperracionalizmusnak a Lévi-Strauss-féle kulturális antropológia filozófiája (melynek értelmében a mágiát, a totemizmust, a mitológiát és a tudományt ugyanaz a racionalitás hatja át, lévén mindegyikük a tudattalan síkján strukturálódó, egységes és időtlen emberi szellem azonos műveleteket alkalmazó megnyilatkozása).

2.4 A modern értelmezések közül figyelemre méltó Lucien Goldmanné, aki a racionalizmusban - és ikerpárjában, az empirizmusban - az episztemológiai és etikai individualizmus megnyilvánulását látja a totalitás-központu gondolkodással szemben. A különböző racionalizmus-fogalmak közül ez azok közé tartozik, melyek negatív értékelést tartalmaznak, legalábbis annyiban, hogy a racionalizmus korlátozottságára hívják fel a figyelmet (pl. levezethetetlenek belőle a morális értékek stb.). Ez az értelmezés Adorno és Horkheimer felvilágosodás-kritikájával mutat szoros párhuzamot. A goldmanni szembeállításban Kant és Hegel éppugy a racionalizmussal ellentétes oldalra kerül, mint Marx, Lukács és Heidegger, akik egyaránt - a totalitás-elvből levezetett - tragikus világnézet képviselőinek minősülnek.

2.5 Természetes megközelítésnek kínálkozik, hogy a racionalizmust az irracionalizmussal való szembeállításban határozzuk meg. E megközelítésben is sok nehézség rejlik, amit hadd illusztráljunk azzal, hogy az irracionalizmus olyan két nagy bírálója, mint Lukács és Popper, teljesen mást ért irracionalizmuson.

Lukács számára az irracionális filozófiai iskola, kifejezetten a klasszikus német filozófia bomlásterméke, és az imperialista korszak sajátja. Ezzel összefüggésben Lukács lehetetlennek tartja, hogy az irracionálisnak "olyan egységes, összefüggő története legyen, mint ahogyan a materializmus vagy a dialektika történetéről lehet beszélni".⁹ Nyilvánvaló, hogy ebben a perspektívában nehéz lenne az irracionális ellentétéként jellemezni a racionalizmust, mely összehasonlíthatatlanul szélesebb történeti alapokkal rendelkezik, és különböző korokban sokféle filozófiai iskola hitvallása volt. Lukács irracionális-fogalmának értelmezéséhez szükség van az értelem és az ész klasszikus distinkciójára, hiszen az ő elemzésében az irracionális azon a ponton születik, ahol nyilvánvalóvá válnak a pusztán értelemszerű gondolkodás korlátai, s ugyanakkor nehézségekbe ütközik az értelem szintjéről az ész szintjére való áttérés. Az irracionális annál az utelágazásnál jelentkezik, ahol a megismerés előtt tornyosuló akadályok csak a dialektikus ész segítségével lennének legyőzhetők. "Értelem és megismerés egyenlősítése, az a felfogás, hogy az értelem korlátai a megismerésnek általában korlátai, az 'észfelettségnek' (az intuíciónak stb.) beállítása ott, ahol az észszerű megismeréshez való továbbhaladás lehetséges és szükséges: ezek a filozófiai irracionálisnak legáltalánosabb ismertetőjegyei."¹⁰

Olyan ismérveket, melyeket a korábbi pontokban a különböző racionalizmus-fogalmak ellentétéiként említettünk (miszticizmus, esztéticizmus, intuitivizmus stb.), természetesen Lukács is alkalmaz egy-egy irracionalista gondolkodó jellemzésekor. Popper nemkülönben. Popper irracionális-fogalma mégis gyökeresen különböző. Őszerinte létezik - a racionalizmussal szembeállítható - átfogó irracionalista vonulat a filozófia történetében. Ez mindenekelőtt az emberi természet-ről alkotott elmélet, mely azt vallja, hogy "az érzelmek és a szenvedélyek az emberi cselekedetek fő mozgatórugói", következésképpen az emberek közti viták és konfliktusok kimenetelében az érvek keveset számítanak.¹¹ Egyebek mellett

(tradicionalizmus, "tribalizmus" stb.) Popper azt is az irracionálisnak ismervének tartja, ha egy elmélet elfogadja a gondolatok bármilyen meghatározottságát. Így nemcsak az számít irracionálisnak, aki a gondolkodás sajátosságait pl. a fajra vezeti vissza, hanem az is, aki társadalmi és osztály-meghatározottságokról beszél. Végül nem szabad elfelejtenünk, hogy szerinte az irracionálisizmussal a historizmus is kéz a kézben jár.

A racionalizmust ezzel szemben Popper egyszerűen olyan viselkedési attitűdként határozza meg, mely kész arra, hogy "meghallgassa a kritikai érveket és tanuljon a tapasztalatból".¹² A racionalizmus ezek szerint hit abban, hogy az érvek és a gondos megfigyelés segítségével az emberek egyetértésre juthatnak. Alapja a tudományosság, mely az igazság és az objektivitás keresésében kooperációt tesz szükségessé. Lényeges, hogy Popper éles formában felvetette a racionalizmus és az irracionálisizmus közti választás megalapozhatóságának a kérdését is. Válasza röviden az, hogy - mivel csak akkor folytathatunk érvekhez, ha már elfogastuk ezt az általános attitűdöt - a racionalizmus melletti választás nem alapozható meg racionálisan, míg az irracionálisizmus mellett lehet racionálisan érvelni. A racionalizmus elfogadása csakis irracionális döntés, illetve egy morális választás eredménye lehet. (A racionalizmus elfogadását "irracionálisnak nevezhetjük", úgy írhatjuk le, mint "az észben való irracionális hitet".¹³) A "kritikai racionalizmus" nem más, mint a racionalizmus e megalapozhatatlanságának a belátása.

Mint jeleztem, e tanulmány fő célja, hogy megmutassa: a racionalizmus megalapozható. Ehhez hozzátartozik, hogy "az irracionálisizmusnak tett minimális engedmény" nélkül alapozható meg. (Saját "kritikai racionalizmusát" maga Popper nevezi így.) Ezzel összefüggésben szeretném megmutatni, hogy a popperi engedmény egyenesen következik a racionalizmus popperi fogalmából és abból a módból, ahogyan a racionalizmus megalapozhatóságára vonatkozó kérdést fölteszi.

3. Előbb azonban a történetiség, a historizmus és az antihistorizmus különböző értelmezéseinek is kell némi figyelmet szentelnünk.

3.1 A historizmus a modern időknek a modern természettudományoknál későbbi terméke. Általánosságban nem is jelent mást, mint a történelmi univerzum meghódítását abban az értelemben, hogy létrejöttek a tudományos történetírás feltételei. E feltételek között igen fontos annak a történelemszemléletnek a kidolgozása, melynek keretében a jelennel, a felvilágosodással szembeállított múlt immár nem a sötétség korszakaként, a zavaros egyéni tettek irracionális összességeként, hanem a jelen értelmes és érthető rendet; "p a t - t e r n"-t mutató előzményeként jelenik meg. A historizmus éppenséggel nem valamiféle irracionalizmust képviselt, hanem a racionalitás szférájának kiterjesztését. Mint ilyen, nagy mértékben ösztönözte a humántudományok XIX. századi látványos fejlődését (összehasonlító-történeti nyelvészet, folklóre stb.).

3.2 A historizmus jelentheti természetesen a történelemfilozófia jogosságának elismerését, vagy bizonyos metodológiai és episztemológiai feltevések rendszerét is. Metodológiai szinten már egyfajta historizmust képvisel Locke "historical plain method"-ja, mely azon alapszik, hogy ideáink természetét akkor érthetjük meg, ha feltárjuk genezisüket. Historista általában az az episztemológiai feltevés, hogy amennyiben ismerjük egy jelenség geneziséét, genealógiáját és kifejlődésének történetét, akkor - ezáltal - már magát a jelenséget ismerjük.

3.3 Többnyire historizmusnak nevezik annak elismerését, hogy a történelemnek van valamilyen "pattern"-je. Ez kifejezésre juthat abban a feltevésben, hogy vannak specifikus történelmi törvények, melyek nem egyszerűen valamely statikus állapot magyarázatára szolgáló szociológiai törvények, hanem az egyik állapotról a másik állapotra való áttérést magyarázó fejlődéstörvények. Annak elismerése, hogy

a történelemnek van "pattern"-ja, azt is magában foglalhatja - mint láttuk -, hogy a történelemben logikai összefüggések érvényesülnek, vagy hogy a logikai kategóriák maguk is történeti kategóriák.

3.4 Ám historistának nevezik azt a felfogást is, mely szerint a történelemben semmilyen pattern sincs, s mely - következésképpen - bármilyen törvény létét tagadja a társadalmi-történelmi szférában. A historizmusnak ez az értelme főleg a századforduló "Geisteswissenschaft"-jára érvényes. Ennek episztemológiai vetülete a természettudományos m a g y a r á z a t és a szellemtudományos m e g é r t é s szembeállítása (Droysen, Dilthey), egyáltalán a természettudomány és a történelemtudomány közti éles distinkció.

3.5 Az utóbbi megkülönböztetésnek több változata van:

a/ A történelmi ismeret a megismerés a u t ó n ó m formája.

E megközelítésben a történelem- és humántudományok külön megalapozást igényelnek. A megalapozás problémája mellett azonban itt arról is szó van, hogy - mint Collingwood nagy meggyőző erővel kifejtette - a történelem létezésének pusztán ténye sajátos ismeretelméleti problémákat vet föl.

b/ A történelmi ismeret a megismerés e g y e t l e n formája. (Ez Croce abszolút historizmusa.)

E felfogás tulajdonképpen a pozitivizmus tökéletes visszajára fordítása, hiszen - a természettudomány helyett a történelemre alapozva - ugyancsak szélsőséges tudományelméleti monizmust foglal magában.

3.6 A historizmusnak az a néhány értelme, melyet felsoroltunk, önmagában mutatja, hogy lehetetlen egyetlen historista áramlatról beszélni. Popper mégis a historizmus átfogó bírálatait kísérelte meg. Ehhez az kellett, hogy a különböző historizmusok alapján mesterségesen egységes fogalmat konstruáljon, ezen belül alfajként különböztetve meg az anti-naturalista és pronaturalista áramlatot.

Miután a historizmusnak annyi jelentése van, nem csoda, hogy különféle, magukat antihistoristának nyilvánító felfogások lehetségesek, melyek különbözőképpen konstruálják meg az általuk bírált elméletek szerkezetét. Erre talán a legszembetűnőbb példa az, hogy míg Popper Marxot és a marxizmust a historizmus képviselőjeként bírálja, addig Althussernél a marxizmus radikális antihistorizmusnak minősül.

4. Nem lehet célunk, hogy ebben a fogalmi zűrzavarban rendet teremtsünk. Ami azonban problémánk szempontjából fontos, azt az eddigi áttekintés alapján is megfogalmazhatjuk: van olyan historizmus, illetve a historizmusnak van olyan értelme, mely nem áll ellentétben a racionalizmussal. Más szóval, a racionalizmus elkötelezettje bizonyos historista feltevéseket nyugodtan elfogadhat. Ennél azonban többet is lehet állítani: a racionalizmus megfelelő megalapozásához szükség is van a historizmus tanítására.

Lássuk, melyek azok a historista feltevések, melyeket ésszerű elfogadni.

4.1 Éppen a racionalista nehezen tagadhatja, hogy a történelemnek van valamilyen "pattern"-je. Minden tudományos történetírás számára ez az a minimális feltevés, melynek segítségével megkülönbözteti magát a pusztá krónikától. Hogy miben áll ez a rend, hogy mennyiben függ magától a történeti interpretációtól, s hogy milyen fogalmi apparátussal lehet megragadni, az már természetesen nyílt vitakérdés.

4.2 Az a feltevés, hogy a történelemben valamilyen objektív rend érvényesül, nem jelenti azt, hogy logikai szükségyszerűség uralkodik benne. A történelem önmagában véve természetesen nem racionális, s nem is logikus, hiszen nem képzelhető el valamilyen gondolkodó szubjektum mintájára (pl. abban a crocei értelemben, hogy nem más, mint maga a szellem: "az önmagát örökké individualizáló szellem"¹⁴). Ezért nem beszélhetünk semmi olyasmiről sem, amit "történelmileg elkerülhetetlennek" nevezhetnénk.

Mégis célszerű elfogadni a "történeti" és a "logikai" egységének egy mérsékelt értelmezését.

Ha nincs is történeti elkerülhetetlenség, vannak olyan történelmi állapotok, melyeknek szükséges feltételei a megelőző állapotok. Így ha lényegi szerkezetük szempontjából vizsgáljuk őket, akkor a köztük lévő időbeli reláció logikai relációként is leírható. Vannak tehát olyan egymást követő a, b, c, ... történelmi állapotok, hogy a nemcsak megelőzi b-t, de egyben szükséges (bár nem szükséges és elégséges) feltétele b-nek, és így tovább; míg b nemcsak nem feltétele a-nak, de nem is előzi meg a-t. Ilyen feltevés mellett egy kronológiai sor fejlődési sornak tekinthető. (Mellesleg jegyezzük meg, hogy az előbbiekben szükséges, de nem szükséges és elégséges feltételekről beszéltünk. Nem állítottuk tehát, hogy amennyiben b előfeltételezi a-t, akkor a létrejötte esetén b feltétlenül létre is jön. Ugyancsak jegyezzük meg, hogy nem beszéltünk kauzális relációról, mely egyedi események között áll fenn, s nem olyan történelmi alakulatok között, mint pl. a feudalizmus és a kapitalizmus. A feudalizmus előfeltétele, de nem oka a kapitalizmusnak.) A vázolt képet bizonyára jól alátámasztja a technika kumulatív fejlődése (a kőkorszaki technika logikailag is megelőzi a fémek használatát), s nem kell technikai deterministáknak lennünk ahhoz, hogy elismerjük a technika lényeges szerepét a társadalmak életfolyamatában.

4.3 Az ész historizálása, vagyis az a tétel, hogy az ész maga történeti, látszólag inkább ellentétben áll a racionalizmussal, s egy dogmatikus racionalista bizonyára nem is fogadja el. Nincs terünk e tétel jelentésének megvilágítására, sem arra, hogy érveljünk mellette, de hangsúlyozzuk, hogy különösen egy kritikai racionalizmus szempontjából igen fontos az elfogadása. Ez óv meg a racionalitás egyetlen formájának, a tudomány egy adott paradigmájának, egy adott kultúra vagy életforma racionalitásának az abszolutizálásától és a vele szükségképpen együttjáró intellektuális és kulturális intoleranciától.

4.4 Végül ajánlatos a történelmi ismeret autonóm voltáról szóló historista tétel elfogadása is. A tudományos magyarázat "covering law" modellje körüli vitákban bebizonyosodott, hogy a deduktív-nomologikus magyarázati séma korlátlan kiterjesztése egyik formája annak, hogy a racionalitás egyetlen típusát abszolutizáljuk. Ehelyett célszerű és racionális a tudományos magyarázatok pluralitásának eszméjét elismerni.

5. Térjünk rá arra a kérdésre, megalapozható-e, s hogyan alapozható meg a racionalizmus.

Ehhez mindenekelőtt ki kell mutatni az olyan racionalitás- és racionalizmus-fogalmak elégtelenségét, mint amilyen többek közt a Popperé.

5.1 Popper racionalizmus-fogalma elégtelen, mert **tul s z ü k**. A kritikai érvek elfogadására való készség természetesen lényeges alkotóeleme, de csak egyik alkotóeleme a racionális beállítottságnak, hiszen annak pusztán kommunikatív (a kommunikatív cselekvésben vagy interakcióban megnyilvánuló) aspektusát képviseli. A racionális attitűd kérdése azonban az instrumentális cselekvés szintjén is felmerül, s ezen a szinten hozzátartozik a célok és az eszközök adekvát viszonyának mérlegelése a cselekvés sikere szempontjából (Weber). Ugyancsak hozzátartozik a szükségletek és a kielégítésük eszközei közti adekvát viszony kialakítására, vagy az érdekek (pl. a közvetlen és a távlati érdekek) rangsorolására való törekvés stb. (Marx).

Popper meghatározása azért is szűk, mert a racionális attitűdöt kifejezetten intellektuális attitűdként írja le. Holott a racionalitás mind kommunikatív, mind instrumentális aspektusában beleszővődik az emberek materiális cselekvésébe, a munka- és termelési folyamatba. (Megnyilvánul a munkamegosztás szervezetében, egy adott gazdaság szervezetében stb.) Popper meghatározása semmilyen támpontot nem ad a racionalitás olyan formáinak az elemzésére, mint a "gazdasági racio-

litás", a "technikai racionalitás" stb.

5.2 Azt a helyzetet, melyben a racionalizmus és az irracionális közti választás bekövetkezik, Popper teljesen meghatározatlanul hagyja. Ugy írja le, mintha bármilyen kötségtől mentesen, bármikor és bárhol egyforma eséllyel bekövetkezhetne. Amit leír, az legfőképpen a tudós vagy a filozófus helyzetére érvényes, aki íróasztalánál elméleti doktrínák közt választ. Bár az argumentáció a kooperáció egy formája, az ilyen racionalitás-fogalom teljesen individualista. (Goldmannal szemben is meg kell jegyeznünk, hogy - mint láttuk - a racionalizmus nem minden formája kapcsolódik úgy az episztemológiai és etikai individualizmushoz, mint a kartézianizmus.)

5.3 Poppernek teljesen igaza van abban, hogy a racionális érvek csak azokra hatnak, akik előzetesen elfogadják az érvelés szabályait. Ebből azonban csak akkor következik, hogy a racionalizmus irracionális alapszik, ha elfogadjuk a racionalitás leszűkített fogalmát, s nem vesszük figyelembe, hogy a racionalitásnak különböző formái és mélységben is különböző szintjei vannak. Emellett - mint látni fogjuk - túl szűk a racionalizmus/irracionális dichotómia.

5.4 Nehéz belátni, miért irracionális az a fel fogás, mely a gondolkodást (ezen belül a racionális és irracionális attitűdöt is) társadalmilag-történetileg (pl. az osztály-helyzet által) meghatározottnak tartja. Az a gondolkodás, mely abban az értelemben is felismeri saját korlátait, hogy feltárja kötöttségeit - így társadalmi függéseit -, kritikusabb és önkritikusabb annál a gondolkodásnál, mely magát a tökéletes függetlenség légüres terébe képze li.

5.5 Végül alá kell húzni, hogy a popperi kritikai racionalizmus - az irracionálisnak tett engedmény miatt - öndestruktív. Ha - Popperhez hasonlóan - elfogadjuk, hogy egy elmélet elfogadásakor számításba kell vennünk az elmélet következményeit, akkor pusztán emiatt az öndestruktív jelleg miatt is más alternatívát kell keresnünk. Nem véletlen, hogy

a tudományelméletben is térhódító irracionális jelentős mértékben a popperi racionalizmus kritikáján keresztül tört utat (Feyerabend).

6. Az érvelés további menetében szétválasztom a következő két tételt:

- /1/ A racionalizmus megalapozható az irracionálisizmussal szemben.
- /2/ A racionalitásnak van alapja.

6.1 A popperi kérdésfeltevés /1/-hez kapcsolódik.

/1/ átalakítandó /1'/-vé:

/1'/ Vannak olyan motivumok, hogy amennyiben rájuk támaszkodnak az emberek, akkor a racionalizmus melletti választásuk nem tekinthető önkényesnek (irracionálisnak).

Ehelyütt /2/ mellett érvelek, s felteszem, hogy /2/ elfogadása elegendő /1'/ és ezen keresztül /1/ elfogadásához. Azt állítom tehát, hogy a racionalizmus megalapozható racionálisan, mert a racionalitásnak van nem-irracionális alapja.

A fentebb elfogadott historista tételek használhatók premisszákként. Ezek együttesen azt mondják, hogy a történelem ugyan önmagában és egészében véve nem racionális, de a l a p j a a racionalitásnak. Az ember történeti létezésének sajátosságai következtében racionális lény, s mielőtt ténylegesen felmerülne annak a kérdése, hogy a racionális attitűdöt t u d a t o s a n válassza, tevékenysége - elsősorban munka- és termelő tevékenysége - már racionális jeget mutat, s ennek a nem-tudatos vagy potenciális racionalitásnak a foka a történelemben növekszik (miként talán legjobban a technikai racionalitás növekedése bizonyítja). Ez mellesleg az egyik jelentése annak a historista tételnek, hogy az ész történeti.

A racionalitás - mind instrumentális, mind kommunikatív aspektusaiban - be van építve az emberi tevékenység szerkezetébe, mely természete szerint kooperatív jellegű, célok és eszközök folytonos összehangolását követeli meg, s állandó

önkorrekcióra szorul. S mindenki, aki a nyelvet használja, kritikai racionalista, hiszen minden egyes kommunikációs aktus révén eleve előfeltételezi a kommunikatív kooperáció szabályainak interszubjektív érvényességét. (Az utóbbi példa azt is mutatja, hogy a "kritikai racionalizmus" popperi fogalma egyszerűen semmitmondó.) Aki tehát a Popper által leírt helyzetben választ racionalizmus és irracionálizmus között, az már racionális lény (hiszen az irracionálizmus választását racionális érveléssel képes megindokolni).

A történelemre, az emberi tevékenységre és az ész történetiségére való utalások elegendők /2/ elfogadásához. Ezekből az utalásokból ugyanakkor az következik, hogy a racionalitás nem választás kérdése, míg a racionalizmus és az irracionálizmus (főként mint filozófiai doktrínák) valóban lehetnek választás kérdései. Aki /2/ és a mellette szóló indokok ismeretében választja a racionalizmust, az tulajdonképpen azt választja, amivé az embert a történelem tette, vagyis - kissé patetikusan szólva - önmagát választja. A racionalizmus választása az emberek objektív é r d e k e . Aki pedig az irracionálizmust választja, az megtagadja a történelmet, s elutasítja azt, amivé a történelem az embert tette. Van tehát olyan motívum, mely megalapozottá teszi a racionalizmusnak az irracionálizmussal szembeni választását.

Quod erat demonstrandum.

6.2 Befejezésül néhány kommentár 6.1-hez.

- Abból, amit az irracionálizmus választása jelent, az következik, hogy Lukácsnak igaza van: az irracionálizmusnak nincs és nem lehet olyan átfogó története, mint a filozófiai gondolkodás alapvető típusainak. Az irracionálizmus valóban r e a k c i ó : reakció egy már végbement történelmi fejlődésre.

- A racionalizmus és irracionálizmus közti választás helyzete, melyet Poppert követve elemeztünk, természetesen idealizáció. Azt akartuk bizonyítani, hogy még ezen az idealizált szinten is indokolható a racionalizmus preferálása. A valós helyzetekre nézve megintcsak Lukácsnak van igaza:

"... a választás r a t i o és i r r a t i o között sohasem immanens filozófiai kérdés. Egy gondolkodónak választását ... elsődlegesen nem gondolati, filozófiai megfontolások döntenek el, hanem az osztályhelyzet és osztálykötöttség."¹⁵ Amivel feleletet adtunk arra, hogy miért l e h e t s é g e s egyáltalán, hogy vannak, akik az irracionálisizmust választják.

- 6.1-ben nem azt bizonyítottuk, hogy /2/ ismeretében lehetetlen, hanem csak azt, hogy nem racionális az irracionálisizmust választani.

- A 6.1-ben mondottak végső jelentése az, hogy a racionalizmus historizmus és humanizmus, míg az irracionálisizmus antihistorizmus és antihumanizmus.

ELTE BTK Filozófia II. Tanszék
MTA Filozófiai Intézet
Budapest

Elhangzott a Filozófiai
Intézet és az International Society for Metaphysics közös konferenciáján (Budapest, 1982.)

JEGYZETEK

1. ROUSSEAU: Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes. Oeuvres Complètes de Rousseau. Firmin-Didot. Paris MDCCCLXXVI. I. 547.o.

2. R.G. COLLINGWOOD: The Idea of History. Oxford University Press. London, Oxford, New York 1970. 109.o.

3. KANT: Az ítélőerő kritikája. Akadémiai Kiadó. Bp. 1966. 365.o.

4. KANT: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. KANT: A vallás a pusztta ész határain belül és más írások. Gondolat Kiadó. Bp. 1974. 61.o.

5. B. CROCE: Logica come scienza del concetto puro. CROCE: Il concetto della storia (Alfredo Parente antológiája). 47.o.

6. CROCE: Teoria e storia della storiografia. Laterza. Bari 1927.³ 73.o.

7. HEGEL: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. §6. Akadémiai Kiadó. Bp. 1950. I. 36.o.
8. CROCE: Teoria e storia della storiografia. 77.o.
9. LUKÁCS György: Az ész trónfosztása. Akadémiai Kiadó. Bp. 1965³ 77.o.
10. LUKÁCS: i.m. 72.o.
11. K.R. POPPER: The Open Society and Its Enemies. Harper Torchbooks. Harper and Row. New York and Evanston 1963. II. 233.o.
12. I.m. II. 225.o.
13. I.m. II. 231.o.
14. CROCE: Teoria e storia della storiografia. 87.o.
15. LUKÁCS: Az ész trónfosztása. 74.o.

GONDOLATOK A TUDOMÁNYOS KUTATÁS MÓDSZERTANÁRÓL

A módszertannal kapcsolatban két szélsőséges nézettel találkozunk: Vannak, akik abban a hitben élnek, hogy a helyes módszer alkalmazása automatikusan elvezeti a kutatót a problémák megoldásához. Mások a módszerességet a kevéssé tehetséges kutatók mentsvárának tekintik. A metodológia azonban nem valamiféle panacea, mely pótolhatja a kutatói tehetséget, de nem is kötelezően előírt szabályok gyűjteménye, melyek guzsba kötik a kutatói invenciót. Sokkal inkább olyan szabályok vagy tanácsok, amelyek a tudományos megismerés mintegy kétévezredes történetéből vonhatók le és mint ilyenek megóvhatják a kutatót az esetleges kudarcoktól és segíthetik a helyes megoldás megtalálásában.

Ha a kutató szigorúan módszeresen jár el, akkor sincs teljes garancia arra, hogy elkerüli a tévedést, és ha ösztönösen fog a probléma megoldásához, akkor is tehet zseniális felfedezést. De aligha kétséges, hogy a módszeresség azonos tehetség és egyéb kutatási feltételek teljesülése esetén növeli a sikeres problémamegoldás esélyét.

A metodológiai szabályok olyan intelmek és tanácsok, amelyeket a mester névre méltó tudós ad tanítványainak, hogy elkerüljék az általa megjárt zsákutcákat, és őt kutatási eredményeiben felülmulják.

1. A tudományos kutatás távlati értékorientációi

Miután a tudomány eljutott az érettség bizonyos fokára, már nem pusztán a gyakorlati szükségletek motiválták a kutatást, hanem kialakult a mindenkori gyakorlattól többé-kevésbé független kognitív szükségletek szférája is. A megismerő szubjektum számára ekkor már az a távlatilag elérendő cél, hogy az emberi nem tudását gazdagítsa. Az ilyen tudást kognitív értéknek nevezzük.

A kognitív érték alapvető jellemzője az igazság, vagyis az, hogy adott tudás tapasztalati adekvátságánál és belső értékénél fogva valóban alkalmas (egy meghatározott megismerési helyzetben) az emberi nem tudásszükségletének a kielégítésére. Ha a feladatot nem tudja teljesíteni, akkor hamisnak nevezzük. Minthogy a megismerési szükségletek ujratermelődnek, az igaz ismeret az adott megismerési helyzetben folytonosan betöltheti ezt a feladatát. A kutató nemcsak megőrizni, hanem gyarapítani akarja ezt az ismeretkorpuszt, és ezért nem pusztán igaz ismereteket akar nyújtani, hanem egyúttal új ismereteket is.

A tudományos kutatást két egymással bizonyos fokig ellentétes megismerési cél vezérli: az igazságra való törekvés és az új tudásra való törekvés. Ez a két cél ellentétes egymással, hiszen valamely tudományos tétel újdonságértékét tagadásának igazságértékével mérjük. De ellentétük nem teljes, hiszen a tudományos tételek igazságértéke a "biztos, hogy igaz" mint maximális és a "kizárt, hogy igaz" mint minimális érték közt folytonos skálán változhat. Ennek megfelelően minden olyan állításnak, amely nem maximális fokban igaz, minimálisnál nagyobb újdonságértéke van, ill. minden olyan állításnak, amely nem maximálisan új, a minimálisnál nagyobb az igazságértéke.

A vázolt megfontolások alapján meg tudjuk fogalmazni a tudományos kutatás két legáltalánosabb módszertani normáját:

M 1. Keresd az igazságot!

M 2. Törekedj az eredetiségre!

Ezek a normák tilalmak formájában is megfogalmazhatók:

M 1'. Kerüld a tévedést!

M 2'. Menekülj a szokványostól!

Az igazság és az eredetiség olyan célértékek, melyek a tudományos kutatás folyamatában jönnek létre mint az új eredmények jellemzői. Ennek megfelelően a tudományos kutatás szellemi értéket létrehozó tevékenységnek fogható fel. De nemcsak értékalkotó folyamat, hanem egyuttal értékelő folyamat is, hiszen szervesen hozzátartozik az új eredménynek értéként való elfogadása vagy értéktelenként való elvetése. A továbbiakban azokat a metodológiai normákat vizsgáljuk meg, amelyek mintegy lépcsőfokok (eszközértékek) a már említett célértékek elérésében.

2. Megismerési beállítódások

Nem fér kétség annak a tételnek az igazságához, hogy a tudományos kutatás a világ megismerésének a leghatékonyabb módja. Általános és szükségszerűen érvényes összefüggések feltárására törekszik, és ha sikerül a valóság valamely területét az ilyen kijelentések rendszerével lefednünk, akkor méltán elmondhatjuk, hogy megfejtettünk a természet titkai közül néhányat, és ezáltal enyhítettünk az emberiség tudáshiányán. Méltán merül fel azonban az a kérdés, milyen tényezők biztosítják a tudományos megismerésnek ezt az ismeretszerzés minden más módját felülmúló hatékonyságát.

Minthogy a tudomány új és igaz ismeretek megalkotására törekszik, ezért szellemével teljesen ellentétes a dogmatizmus, amely kimondottan vagy hallgatólagosan abból indul ki, hogy a tudás elért szintje végérvényes igazságokat tartalmaz, és ezek lehetségszerűen választ adnak nemcsak a múlt és jelen, hanem a jövő minden lehetséges problémájára. A kutatásnak legjobb esetben is az a feladata, hogy megtalálja alkal-

mazásuk optimális módját és rajtuk esetleg lényegét nem érintő korrekciókat hajtson végre. A tudásnak ez a szakrális felfogása különösen a társadalom- és humántudományok területén veszélyes, hiszen teljesen egyértelművé teszi e tudományok ideológiai összetevőjének primátusát, és minden valóban eredeti megállapításban valamely megszentelt dogma revízióját látja.

Az újra való törekvés azonban nemcsak a dogmatizmussal, hanem a korábbi tudás épületét felelőtlenül lerombolni kész anarchisztikus szemlélettel is ellentétes. A már megszerzett tudás szellemi érték, mellyel a kutatónak nem kisebb felelősséggel kell sáfárkodnia, mint a mérnököknek vagy a közgazdászoknak az anyagi javakkal, amikor valamely ipari vagy mezőgazdasági objektum üzemeltetésének gazdaságosságáról nyilvánítanak véleményt. A meggondolatlan és felelőtlen "minden áron ujtás" éppugy veszélyezteti a tudományos kutatás sikerét, mint a tudás korábbi szintjéhez való görcsös ragaszkodás.

Súlyosan félreértenénk azonban a dogmatizmusról és az anarchisztikus szemléletről tett megállapításokat, ha a kutatás sikerének zálogát valamiféle episztemológiai reformizmusban látnánk, amely a megismerési helyzet jellegétől függetlenül a "media via"-elvet tartja mindenkor követendőnek. Az óvatos ujtásokra való törekvés éppugy zsákutcába terelheti a kutatást, mint a merev dogmatizmus vagy a szertelenül ujitani akaró anarchisztikus szemlélet.

Ha végigtekintünk a tudományok történetén, azt látjuk, hogy a kutatási szituációk három alaptípusba sorolhatók:

1/ A vizsgált problémára sikerült megfelelő feltételes válaszokat (hipotéziseket) találni és a róluk folytatott viták eredményeképpen egyikük győztesként került ki a versengésből, és az adott időszakban kutatási programként szolgált. Azt is mondhatnánk, hogy adekvát magyarázatot nyújt az adott terület jelentős tényeire és nagy heurisztikus erejénél fogva új előrelátásokra is vezet. Nem szükséges érveket felsorakoztatni annak alátámasztására, hogy az ilyen "ereje teljében

lévő" hipotézist indokolatlan volna jelentősen átalakítani, és pusztán azért idő előtt elvetni, hogy valami újjal cseréljük fel.

2/ A tudományos elméletek mint az adott megismerési szituációban lehetséges legadekvátabb problémamegoldások nem örök igazságok, amelyekhez korlátlanul ragaszkodnunk kell még akkor is, ha magyarázó és heurisztikus erejük kimerülőben van vagy kimerült. Azt szoktuk képletesen mondani, hogy az elmélet a hipotézis férfikora. Az analógia alapján, ha ez mégoly felszínes is, nyilvánvaló, hogy nem szabad elvetnünk azonnal egy jól felépített elméletet, mielőtt alkalmatlannak bizonyult valamely jelentős tény magyarázatára vagy előrelátására, ahogyan nem volna sem ésszerű, sem humánus eljárás egy sikeres gazdasági vagy politikai vezetőt valamely kudarc után azonnal leváltani. Méltán bizhatunk a korábban sikeresen funkcionáló elmélet kijavításának a lehetőségében. Alkalmas segédhipotézisekkel egészítjük ki és megváltoztatjuk azokat a tételeket, amelyek feltehetően felelősek a kudarcért. Egy jelentős érdemeket szerzett, de már kevésbé sikeres vezető mellé is gyakran olyan ifju erőket állítanak, akik segíteni tudják tevékenységét és jelentős szemléleti változások megtételére készítetik.

3/ Végül elérkezik az a tudománytörténeti pillanat, amikor az adott elmélet többé már sem korrekciókkal, sem segédhipotézisekkel nem tehető alkalmassá arra, hogy a kutatás paradigmájaként szolgáljon. A tudományos közvélemény sokáig türelmet tanusított iránta. Mintegy rezisztensnek mutatkozott a cáfoló effektusokkal szemben. Most azonban a régi elmélet "fejére olvassák" összes hibáját, és szerepe egyre inkább tudománytörténeti epizóddá minősül vissza. A megismerés fejlődésében sajátos interregnum jön létre. Ez viszonylag rövid ideig tart, ha a korábban segédhipotézisként szereplő elképzelések valamelyike alkalmasnak bizonyul arra, hogy a problémára adott új válasz alapjául szolgáljon. Elképzelhető azonban, hogy a változás iránti igény radikálisabb ennél, és nemcsak a vizsgált problémára adott választ tekinti elégte-

lennek, hanem magát a probléma felvetését is. Ilyenkor az új probléma mintegy utóda az előzőnek és ennek megfelelően a rá adandó válaszok is genetikus kapcsolatban állnak az előző elmélettel. E kapcsolat olyan természetű, hogy sem az új probléma, sem az egyelőre feltételes megoldások nem érthetők meg a korábbi probléma és a rá adott válaszok mint tudománytörténeti előzmények nélkül, de ezekre vissza sem vezethetők. Már a segédhipotézisek bevezetése és az érvényes elméleten végrehajtott korrekciók is újdonságértékeket képviselnek, de radikálisan új mozzanatokkal csak a problémák átfogalmazása esetén kell számolnunk. Ilyenkor nemcsak többet tudunk és pusztán részterületeken változik meg tudásunk jellege, hanem alapvetően másként látjuk a valóság adott területét, noha egyes részterületeken esetleg nem módosul tudásunk.

A kutatónak tudatosítania kell magában annak a megismerési szituációnak a jellegét, amelyben kutatási témáját probléma formájában megfogalmazza. Alapvetően helyes képet kell alkotnia szaktudománya fejlettségi szintjéről és arról is, milyen fejlődési szakaszban van. Ha ezt elmulasztja, esetleg akkor is érhet el jelentős eredményt, de aligha kétséges, hogy egy ösztönösen választott kutatási stratégiának kicsi az esélye arra, hogy hatékony legyen.

Az ösztönösségnél is veszélyesebb, ha a kutatónak a megismerési beállítódása merev. Tétélezzük fel, hogy valaki a kutatás előbb leírt szituációi közül egyiket és csakis azt tartja alkalmasnak arra, hogy eredményekkel gazdagítsa a tudományt, függetlenül attól, hogy mi a valóságos helyzet az adott tudományterületen. Természetesen, ha szerencséje van, akkor is ráhibázhat a helyes kutatási stratégiára, de ennek az esélye jóval kisebb, mint akkor, ha a konkrét helyzet konkrét elemzését elvégezte volna. Ezt az elvet Lenin a helyes politikai stratégia kialakításának nélkülözhetetlen feltételeként jelölte meg. Ugy véljük, az említett elv sokkal szélesebben érvényes ennél, és méltán tekintjük olyan praxeológiai elvnek, amely a helyes cselekvést, a "jó" munkát szabályozza. A tudományos kutatás pedig nemcsak "jó"

munka, hanem egyike a legracionálisabb emberi tevékenységeknek, és így a fortiori érvényes rá az említett elv.

A metodológiai konkrétság elvét így fogalmazhatjuk meg:

- M 3. A konkrét kutatási helyzet elemzésével alakíts ki magadban adekvát megismerési beállítódást, és légy kész annak folytonos felülvizsgálására.

Az említett elv negatív változata:

- M 3'. Óvakodj a merev, a megismerési helyzet jellegét figyelmen kívül hagyó megismerési beállítódásoktól.

3. Az objektivitás elve

Ugy véljük, felesleges érveket felhoznunk annak alátámasztására, hogy az objektivitás elve a tudományos megismerés egyik pillére, amelynek megszegése - legalábbis hosszú távon - a kutatási program kudarcához vezet. A marxizmus klasszikusai is sokszorosan kiemelték jelentőségét.

Az objektivitás elve, amelyet egyelőre intuitív értelemben használunk, közvetlen következménye az igazságra való törekvést, illetve a tévedés kerülését kimondó módszertani normáknak. Nem nehéz ugyanis belátni, hogy aligha lehet az igazságra törekedni és a tévedést elkerülni anélkül, hogy ne a kutatási objektum adekvát gondolati rekonstrukciója lebegne a szemünk előtt. A tudós nem önmagát akarja megmutatni, mint a művész, hanem az objektumot, minden tőle idegen szempont kizárásával. Ez az objektum iránti empátia és alázat elidegeníthetetlenül hozzátartozik a tudós személyiségéhez.

Az objektivitás elve pozitív formában arra kötelez bennünket, hogy törekedjünk a kutatási objektum minél teljesebb tapasztalati képének felvázolására. Tapasztalati adatok nélkül nincs objektivitás, hiszen hiányzik az a láncszem, mely gondolataink és a valóság egyezésének felmutatását lehetővé teszi. Tapasztalat hiányában alkothatunk gondolati konstrukciókat, de nem vagyunk abban a helyzetben, hogy ezeket a va-

lóságához mérjük, és egyezésük fokáról nyilatkozunk. A matematikusok jól ismerik ezt a nehézséget.

De nem elégséges tapasztalati adatokat gyűjtenünk, hanem az objektumot minőségi sokféleségében megmutató, tehát egymáshoz képest informatív adatokra van szükségünk. Az egyenű adatok halmozása bizonyos határon túl olyan ballaszt, amely csupán az információlavina méreteit növeli, de új tudástartalma nincs.

A vázolt megfontolások alapján megfogalmazhatjuk a minőségi fenomenológiai teljesség elvét:

M 4.1. Törekedj arra, hogy a vizsgált objektumról minél több és egymástól minőségileg minél különbözőbb tapasztalati adattal rendelkezz.

Negatív formában:

M 4.1'. Óvakodj az azonos minőségű adatok halmozásától.

Már szoltunk a kutatói empátia követelményéről is, amely új oldaláról világítja meg a tudományos objektivitást:

M 4.2. Vég fel olyan szellemi magatartást, amely alkalmassá tesz minden olyan információ befogadására, amely a kutatási objektum megismerése szempontjából feltehetően jelentős.

Ennek negatív változata a dezantropomorfizmus elve:

M 4.2'. Óvakodj attól a szemlélettől, mely a kutató valamely szubjektív szándékának megfelelően olyan vonásokat tulajdonít az objektumnak, amelyek annak természetével ellentétesek vagy azt eltorzítják.

Nem feledkezhetünk azonban meg arról, hogy a tudományos megismerés nem pusztá gondolati leképezése az objektumnak, hanem olyan szellemi elsajátítás, amely nem rekedhet meg a tapasztalati közvetlenség szintjén, hanem be kell hatolnia a mélyen fekvő és ezért tapasztalaton túli szférákba. Ezek a mélyen fekvő vagy gyökörtulajdonságok nyújtanak magyarázatot

az objektum jelenségszintű megnyilvánulásaira. Fel kell tár-
nunk az objektum belső strukturáját és e struktúra működés-
módját. Mindez gondolati úton történik, a megismerés un. teo-
retikus szintjén. Ekkor az objektum megszűnik "fekete doboz"
lenni számunkra, hiszen meg tudjuk adni a választ arra a kér-
désre, miért viselkedik az adott módon.

Miközben a kutató az objektum belső strukturájának és
hatásmechanizmusának feltárására tesz kísérletet, kettős ve-
széllyel kell szembenéznie: 1/ Olyan belső meghatározottsá-
gokat tulajdonít az objektumnak, amelyekkel eleve nem rendel-
kezhetsz. Ennek a gondolati uttévesztésnek egyik legismertebb
formája az un. hiposztázisz, mely önálló léttel ruház fel
olyan meghatározottságokat, amelyek pusztán tulajdonságok
vagy más töredék-létezők. Óvakodni kell a kutatónak attól,
hogy felesleges és főleg szellemi entitásokkal népesítse be
a valóság tapasztalaton tuli területét. 2/ Vannak, akik
viszont módszeresen megcsonkítják az objektumot, és minden
olyan feltételezést, amely a tapasztalaton tuli szféra lété-
vel kapcsolatos, eleve metafizikai spekulációnak minősítenek.
Ez a megcsonkítás mintegy egydimenzióssá teszi az objektumot,
amelynek pusztán felszíne van, de mélységi tagozódása nincs.

Az objektivitás elve tehát feltételezi a tapasztalaton
való túllépés követelményét:

M 4.3. Ne állj meg a tapasztalatnál, hanem tégy kísér-
letet az objektum belső szerkezetének és műkö-
dés módjának a gondolati rekonstruálására.

A gondolati rekonstrukció várható veszélyeire figyelmez-
tet a következő norma, amely a gondolati objektumok takaré-
kos használatára figyelmeztet:

M 4.3'. Kerüld az elméleti létezők felesleges szaporitá-
sát, főleg a hiposztázisokat, de óvakodj az ob-
jektum gondolati megcsonkításától is.

Végül az objektivitás elve szinte parancsolóan előírja,
hogy az objektumot ne pusztán izoláltan, hanem környezetében,

összefüggéseinek hálózatában vizsgáljuk. Csak így érthetjük meg, hogyan hozza létre az objektum belső struktúrája és működési mechanizmusa azokat a hatásokat, amelyek ezt mint jelenséget állítják elénk.

Természetesen minden objektumnak van bizonyos autonómiája, és módszertanilag jogos e körülményektől elvonatkoztatni. (Pl. annak érdekében, hogy a belső mechanizmus feltárására koncentráljunk.) De minden helyes elvonatkoztatás az objektum jobb megismerését szolgálja, és olyan átmeneti gondolati aktus, melyet a későbbiekben fel kell oldanunk, hogy visszatérjünk immár magasabb szinten a konkrétához.

Az objektivitás tehát előírja, hogy az objektumot összefüggéseiben és kölcsönhatásaiban szemléljük. Persze az a környezet, amelynek hatásait figyelembe akarjuk venni, nem lehet akármilyen széles, hiszen ebben az esetben a parttalanság veszélye fenyegetné kutatási célunk elérését. Más szóval:

M 4.4. Keresd azokat a külső hatásokat, amelyek az objektum struktúrájának és működés módjának megfelelően létre tudták hozni a tapasztalati adatokban feltáruló minőségi és mennyiségi meghatározottságokat.

M 4.4'. Kerüld az objektum környezetének felesleges kitégítését és leszűkítését.

Láthatjuk, hogy az objektivitás egy meglehetősen bonyolult, több összetevőből felépülő elv, mely igyekszik szabályozni a megismerésnek mint gondolati elsajátításnak a meglehetősen bonyolult munkafolyamatát. Minthogy azonban a megismerés munkafolyamat, így a munkavégzés bizonyos szabályzó elvei is érvényesek rá.

4. Metodológiai finitizmus

Ha végigtekintünk a tudomány történetén, azt látjuk, hogy a valóság egyes területeit immár több, mint 2000 éve tanulmányozzák, és semmi jele sincs annak, hogy ne merülné-

nek fel napjainkban is újabb és újabb problémák. Sőt, van egy olyan felfogás, amely szerint minden megoldott probléma egy sereg megoldandó problémát generál, hiszen minél többet tudunk valamiről, annál inkább nyilvánvalóvá lesznek megszerzett tudásunk hiányosságai.

Ez a problémaelméleti paradoxon néven ismert jelenség feltételezi, hogy a kutatási objektumokról kimerítő tudással sohasem rendelkezünk, és a róluk alkotott ismeretek mindig csak viszonylagos és részleges igazságok. Viszonylagosak, hiszen ráépülnek a már korábban megszerzett ismeretekre, amelyek igazságát evidenciaként kezeljük. Részlegesek, mert a megismerendő objektumokat mint totális rendszereket sohasem vagyunk képesek kimerítően megismerni. Szóltunk az előzőkben a minőségi fenomenológiai teljesség követelményéről, de erről csak mint ideális megismerési célról, melyhez lehet közeledni, de elérni lehetetlen.

Nemcsak az egyes kutatók és kutatói közösségek megismerési lehetőségei végesek, hanem a történetileg értelmezett emberi nem aktuális tudáskészlete is mindenkor véges. Nemcsak azért, mert véges sok emberi elme tesz kísérletet a tudáshiány leküzdésére, és minden megismerési eljárás ténylegesen véges sok lépésből áll, hanem azért is, mert folytonosan változó világban élünk, melyben nincsenek abszolút állandó objektumok. Aforisztikusan szólva: a végtelent a végesben kell megismernünk.

Ha a bennünket környező világban az egyes objektumok valamennyi meghatározottsága egyenlően jelentős volna, akkor a részleges és viszonylagos igazság mint elérendő megismerési cél reménytelenül illuzórikussá válna. Az adott esetben minden véges tudás elhanyagolhatóan csekély volna az objektumok kimeríthetetlen információgazdagságához képest. Szerencsénkre vannak jelentősebb és kevésbé jelentős meghatározottságok, és a megismerési szempontból jelentősek száma legtöbbször nem túlságosan nagy. Vagyis a valóságban un. véges minőségi változatosság uralkodik a megismerési szempontból jelentős tulajdonságok körében. Ellenkező esetben egy olyan kaotikus

világban élnénk, amelyben igen csekély az egyik eseménynek a másikra gyakorolt determinációs hatása. Az ilyen világban nem volnának sem törvények, sem uralkodó tendenciák, amelyek előrelátásra képesítenének.

A megismerési szempontból jelentős tulajdonságok és összefüggések véges változatossága arra nyújt lehetőséget, hogy az ismert meghatározottságok egy részétől és az összes ismeretlentől mint az adott megismerési helyzetben lényegtelen-től elvonatkoztatassunk. Az absztrakciónak ez a közönséges módja biztosítja, hogy a dolgokat bizonyos lényegesnek ítélt meghatározottságaik együttesével helyettesítsük és ezáltal osztályokba soroljuk. A közönséges absztrakció útján megalkotott fogalom olyan gondolati objektum, amely képes helyettesíteni az eredetit, és mint ilyen az utóbbinak konceptuális modellje.

De nemcsak arra törekszünk, hogy a végtelent a végesben ismerjük meg, hanem arra is, hogy a változót az állandóban, a tulzottan bonyolultat az egyszerűben, a folytonosat a megszakítottban. Amikor ezeket a megismerési célokat kitűzzük, világos előttünk, hogy többé-kevésbé goromba durvításokat követünk el. De nem rendelkezünk alkalmasabb megismerési stratégiákkal és ezért nincs más választásunk, mint az, hogy vagy lemondunk a megismerési feladatról, vagy olyan eszközöket alkalmazunk, amelyek rendelkezésre állnak. Minthogy a megismerés legtöbbször nem pusztán öncélú tudáshiányok megszüntetésére irányul, amelyet a kíváncsiság szült, hanem gyakorlati és elméleti szükségletek váltottak ki, ezért az említett módszerek alkalmazásáról tökéletlenségük miatt nem mondhatunk le.

Amikor valamely változó objektumról feltételezzük, hogy állandó, a tulzottan bonyolultról, hogy egyszerű, a folytonosról, hogy megszakított, akkor hallgatólagosan azt is feltesszük, hogy nem követünk el olyan hibákat, amelyek a megismerési cél elérését számottevően veszélyeztetnék. Mindezek az előfeltevések módot nyújtanak arra, hogy az eredeti objektumot csak bizonyos ideális modelljeivel helyettesítsük.

Ilyen modellek pl. a geometriai objektumok, a merev test, az ideális gáz és folyadék, a klasszikus kapitalizmus stb.

A metodológiai finitizmus abból indul ki, hogy minden emberi tevékenység véges keretek közt folyik. De itt nem áll meg, hanem arra is felszólít, hogy munkánkat úgy szervezzük, hogy a lehetséges legkisebb erőfeszítéssel a legnagyobb sikert érjük el. Más szóval: igyekezzünk tevékenységünket minél gazdaságosabban megszervezni. De nemcsak a termelőtevékenységre vonatkoztatható a gazdaságosság követelménye, hanem a szellemi munka minden fajtájára, így a tudományos kutatásra is.

Magától értetődően a megismerés gazdaságos volta sem nem szükséges, sem nem elégséges feltétele az ismeret igazságának. De a megismerés fejlődése szempontjából egyáltalán nem közömbös a problémák megoldására fordított szellemi erőfeszítés nagysága.

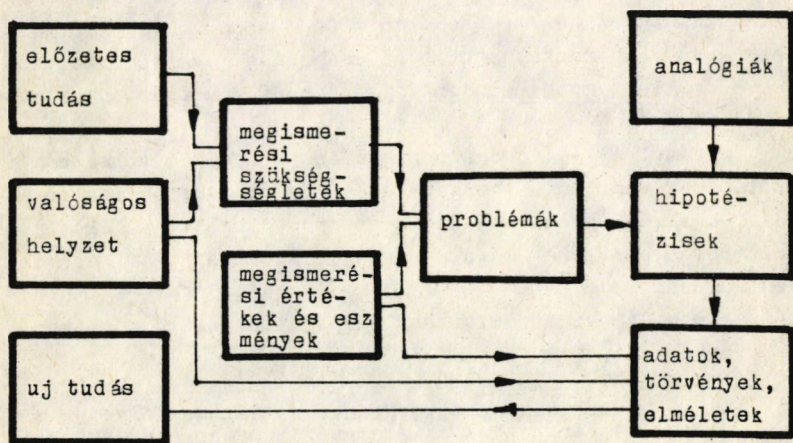
A metodológiai finitizmus elvét a következő normákban fejezhetjük ki:

- M 5.1. Törekedj arra, hogy nem nagyszámu lényeges meghatározottság kiemelésével és az összes többi elhagyásával megalkosd az objektum fogalmát mint annak reális gondolati modelljét.
- M 5.2. Ha a reális gondolati modell nehezen kezelhetőnek bizonyul, akkor vezess be idealizációs előfeltevéseket.
- M 5.3. Ne pazarold a szellemi erőfeszítést, és törekedj gazdaságos problémamegoldásra.

5. A kutatás problémaelméleti modellje

Az eddig vizsgált metodológiai szabályok a tudományos kutatás egészére nézve érvényesek. Ennek megfelelően igen általánosak és nem adnak konkrét utasítást arra nézve, mit kell vagy kívánatos a kutatónak a tudományos kutatás egy adott szakaszán tennie, vagy milyen lépéstől kell vagy ajánlatos tartózkodnia. Olyan metodológiai szabályok megadása is

kivánatos, amelyek a kutatás konkrét szakaszaiban felmerülő feladatok megoldásához nyújtanak módszertani eligazítást. E szabályok megfogalmazásához fel kell vázolnunk a kutatás folyamatának főbb etapjait.

E meglehetősen leegyszerűsített modell pusztán azt a célt szolgálja, hogy azoknak a kutatási feladatoknak a helyét megjelölje, amelyek megoldásánál különösen jelentős szerep juthat a módszertani szabályozásnak. Három ilyen szakaszt emelünk ki:

- 1/ A problémák formulázása
- 2/ A hipotézisek megalkotása
- 3/ Az új adatok, törvények, elméletek elfogadása (elvetése)

A tudományos kutatásnak ezt a sematikus modelljét problémaelméletinek nevezzük, mert a kutatás centrumába a problémák megfogalmazását és a lehetséges válaszok keresését, a hipotézisalkotást állítja. A modell, noha erősen egyszerűsít, jól kiemeli a megismerés valóságfeltáró (rekonstruktív) és alkotó (konstruktív) jellegét, amelyben az emberi elme szellemi alkotásait folytonosan a valósághoz és azokhoz az eseményekhez és értékhez méri, amelyekben a megismerés eddigi történetéből levont tanulságok summázódnak paradigmaticus formában. A megismerésnek egy ilyen sematikus ábrázolt ciklusában a már korábban megszerzett tudás többé-kevésbé radikális megújításának a folyamata áll előttünk, melynek során a megismerési szükségletek problémákká érnek, és a megoldásokként előterjesztett válaszlehetőségek (hipotézisek) szelekciója végbemegy.

6. A problémák jól-formulázottsága

A tudományos kutatás ténylegesen a problémahelyzet kialakulásával és a probléma megformulálásával kezdődik. Minden, ami előtte történik, pusztán előkészület. Magától értetődően a kutatónak csak akkor van esélye arra, hogy új és igaz ismeretekkel gazdagítsa az emberi tudást, ha az adott területen olyan tudásháttérrel rendelkezik, amely - legalábbis a releváns pontokon - eléri vagy megközelíti az emberi tudást. Ellenkező esetben a kutatás folyamán nem problémát fog megoldani, hanem valamiféle megismerési feladatot, amely esetleg számára problémának tűnik, de valójában csak saját tudását és esetleg egy nem kellően felkészült szűkebb kollektívát gyarapítja majd. Tételezzük fel, hogy a kutató vagy kutatóközösség "világszínvonalon álló" tudással rendelkezik.

Ugyanigy nagyon fontos, hogy a kutató ismerje tudományának valóságos helyzetét is. Erről a korábbiakban már részletesen szóltunk. Ez magában foglalja az adekvát megismerési

beállítódáson kívül azokat az új tapasztalati tényeket (adatok) is, amelyeket a korábbi tudás fényében sem magyarázni, sem előre látni nem tudtak.

A megszerzett tudás számbavétele a tudomány valóságos helyzetének fényében indítja el a kutatóban azt a folyamatot, amely végül is a problémahelyzet kialakulásához vezet. Ez a gondolati állapot lényegét tekintve többé-kevésbé világosan tudatosult tudásszükséglet. A kutató előtt felmerül a megszerzett tudás bizonyos fogyatékoságai megszüntetésének a megismerési beállítódástól függően erősebb vagy gyengébb belső kényszere, amely mintegy felszólítólag hat rá és gondolati keresésre bírja.

A problémahelyzet azonban még csak lehetőségszerűen probléma, hiszen a tudáshiány felismerése aligha több a megismerés realitásszintjénél. Ahhoz, hogy a gondolati keresés ne pusztán véletlenszerű próbálgatás legyen, szükséges, hogy a kutatóban éljen egy többé-kevésbé kimunkált elképzelés a tudomány eszményéről. Más szóval: tudatossá kell magában tennie a kutatás távlati és közelebbi céljait. Csak így alakul ki benne a megismerésnek az adott helyzetre szabott igény-szintje.

A megismerés realitás- és igényszintje közötti különbség bizonyos feszültséget teremt a kutatóban, és a feszültség-helyzet feloldására való törekvés ösztönzi őt végső fokon a gondolati keresésre. Ugy véljük, ez a feszültség a tartalma annak a fogalomnak, amelyet a megismerés fejlődése területén dialektikus ellentmondásnak nevezünk. A tudományos problémák tehát sajátos episztémikus dialektikus ellentmondások és mint ilyenek, belső mozgatói az ismeretek megújulásának.

Mint már szoltunk róla, a probléma utalást tartalmaz a tudás elért szintjére, arra a megismerési szituációra, amelyben a kutatás folyik és a mindenkori tudományeszmenyre. Implicit értékitéletet tartalmaz a tudás empirikus adekvátsgáról (a megszerzett tudás és a megismerési helyzet viszonyáról) és a tudás belső értékéről (a megszerzett tudás és a tudományeszmeny viszonyáról.) E két paraméter lehetőséget nyújt

arra, hogy a megszerzendő új tudás mint problémamegoldás mozgásterét közelebből körülhatároljuk. Más szóval: a probléma mint dialektikus ellentmondás mélyebb elemzése alapján választ tudunk adni arra a kérdésre, hogy az adott megismerési helyzetben a tudás megújításának milyen lehetőségei állnak fenn.

E vázlatos megfontolások alapján megfogalmazható a problémák formulázásának néhány szabálya:

- M 6.1. Legyen a probléma ismeretháttere olyan, hogy lényeges pontokon elérje vagy megközelítse a tudás mindenkori világszínvonalát (a kompetencia követelménye), s legyen a megismerés adott szintjén maximálisan megbízható (a szilárdság követelménye).
- M 6.2. Az ismeretháttér realitásszintjéről és az új tudás megszerzésére mozgósító igényszintről alkossunk szélsőségektől mentes értékitéletet.
- M 6.3. Határozzuk meg a probléma által kifejezett megismerési feszültség fokát, és ennek függvényében döntsük el, hogy a tudást pusztán mennyiségileg növelő problémamegoldással (reguláris probléma) vagy minőségi változáshoz vezető problémamegoldással (irreguláris probléma) van dolgunk.

7. Problémamegoldási szabályok

A tudományos alkotókészség a problémák felismerésén és megfogalmazásán túlmenően a problémák megoldásainak megsejtésében és megtalálásában nyilvánul meg. A metodológia számára mindig a megoldás megszületésének a folyamata volt a legrejtélyesebb. Főleg az irreguláris problémák esetén, hiszen ekkor a gondolkodás mintegy ugrást tesz az ismeretlenbe, és szerencsés esetben átlendül az ismert és ismeretlen közötti szakadékon. Nem véletlenül övezte és övezi még ma is a tudományos alkotás eme szakaszát a titokzatosság dicsfénye. Ezért sokan úgy vélekednek, hogy a tudományos megismerés e leginkább kreatív etapját semmiféleképpen sem lehet és szabad szabályozni.

Ez a nihilisztikus felfogás végső fokon abból indul ki, hogy az alkotás irracionális folyamat, és mint ilyen teljesen véletlenszerű. Ha azonban a tudományos alkotást olyan folyamatnak tekintjük, amely a megismerés fejlődéséhez vezet, akkor egy olyan részlegesen determinált gondolati aktusként áll előttünk, amelyben van ugyan a véletlennek szerepe, de ez a szerep korlátozható. Minden jelentős tudományos felismerésnek van intuitív mozzanata, amelynek eredményeképpen kibontakozik a vizsgált probléma valamely lehetséges megoldása. Az új felismerés semmiképpen sem vezethető le a régi elképzelésekből és azok pusztá általánosításával sem nyerhető, hanem megfogadásuk rendszerint analógiák és egyéb heurisztikus elvek hatásának tudható be. Ezek a valóság minőségileg különböző, de strukturálisan vagy funkcionálisan egyező területeiről szerzett információk rendszerint katalitikus hatást fejtenek ki a gondolati keresés folyamatára, és szerencsés esetben olyan új elképzelés létrejöttéhez vezethetnek, amelyekből kibontakozhat a megoldás. Az analógiákon kívül heurisztikus hatást gyakorolhat a tudományos alkotás folyamatára az egyszerűsítés, az ismert és ismeretlen kapcsolatának módszeres változtatása, a probléma részeire való bontása, modellek alkalmazása, a probléma megoldottnak feltételezése stb.

A véletlen azonban csak a felkészült elméket segíti. Ezt a felkészülést lehet többé-kevésbé elősegíteni alkalmas módszertani szabályokkal. Ilyen szabályok megfogalmazására teszünk kísérletet:

- M 7.1. Ha nincs elképzelésed valamely probléma lehetséges megoldásáról, keress hasonlóságokat és analógiákat. Nagyonyis elképzelned, hogy a megismerés korábbi szakaszaiban felmerült már hasonló probléma.
- M 7.2. Ha találtál analógiát, próbáld azt modellképes analógiává kimunkálni. Ne feledkezz meg azonban arról, hogy a modell csak helyettesíti az eredetit.
- M 7.3. Ha túl nehéznek tűnik a probléma, oszd fel alkalmas részproblémákra, és keresd ezek megoldását.

- M 7.4. Ne riadj vissza attól, hogy az eredeti probléma összes lehetséges változatát megvizsgálod, és a lehetséges legegyszerűbbet részesítsd előnyben.
- M 7.5. Nem ritkán az is előfordul, hogy a vizsgált probléma valamely más problémának egy speciális esete. Keress hát ilyen problémát és ha találsz, könnyebben eljutsz a megoldáshoz.

Hasonló elvekkkel találkozunk a heurisztika olyan teoretikusainál, mint Pappus, Descartes, Leibnitz, Bolzano és Pólya.

8. Értékelési szabályok

A tudományos megismerés ciklusa a problémamegoldásként számításba jövő hipotézisek értékelésével és a legalkalmasabb megoldási javaslat (ha van ilyen) elfogadásával zárul. Ennek az értékelési és elfogadási folyamatnak a szabályozó elvére teszünk itt javaslatot.

- M 8.1. A hipotézisek legyenek jól formulázott állítások, amelyek finomszerkezete lehetségszerűen egyértelműen kifejezhető a klasszikus kétértékű logika eszközeivel.
- M 8.2. Meg kell kívánni, hogy a hipotézis ne tartalmazzon nyilvánvaló önellentmondást, azaz legyen belsőleg konzisztens.
- M 8.3. Legyen a hipotézis az elfogadott ismeretháttérrel koherens, azaz külsőleg konzisztens.
- M 8.4. Ne tartalmazzon a hipotézis se hiposztázist, se szubjektivistikus valóságcsonkítást. A benne előforduló fogalmak referensei a valóság minőségileg homogén vagy korlátozottan változatos területén helyezkedjenek el, azaz legyen a hipotézis szintmegfelelő.
- M 8.5. Legyen a hipotézis tapasztalatilag ellenőrizhető. Nyújtson magyarázatot az adott terület fontosabb tapasztalati tényeire, és vezessen meglepő előrelátásokhoz. Legyen minél kevesebb cáfoló esete.
- M 8.6. Legyen a hipotézis lehetőleg minél általánosabb, vagyis a benne szereplő logikai változók mozgásterülete minél szélesebb.

- M 8.7. Legyen a hipotézis lehetőleg strukturális, azaz ne pusztán a jelenség viselkedésére nyújtson magyarázatot, hanem világítsa meg annak mélyebb szerkezetét és belső mechanizmusát is.
- M 8.8. Legyen a hipotézis mind formulázása, mind fogalomrendszere, mind ellenőrzési módja szerint minél egyszerűbb.

A felsorolt értékelési szabályok két csoportba sorolhatók: egyik része az empirikus adekvátságot méri (M 8.3. - M 8.5.), a másik része pedig a belső értéket vagy tökéletességet (M 8.1. - M 8.2., M 8.6. - M 8.8.). Vannak közülük olyanok, amelyek megtartása parancsolóan szükséges és olyanok, amelyeké csak kívánatos. Az elsőre példa M 8.2., M 8.3., a másodikra M 8.6. és M 8.7. Ha valamely hipotézis valamely imperatív követelménynek nem tesz eleget, akkor mint tudománytalant elvetjük. Ha a kívánatos követelmények valamelyikét nem teljesíti, akkor ceteris paribus hátrányos helyzetbe kerül a többi, vele rivális viszonyban lévő hipotézishez képest. Az ésszerűség azt diktálja, hogy az olyan megoldást részesítsük előnyben, amely legjobban teljesíti azt az igényszintet, amelyet a tudományos megismerés mindenkori helyzete előír, de attól nem is tér el nagyon. Más szóval:

- M 8.9. Csak olyan hipotézist fogadj el, amely empirikusan eléggé adekvát és belsőleg tökéletes, továbbá legalább olyan jól teljesíti a megismerés mindenkori igény szintjét (értéknormáját), mint valamennyi riválisa, és ugyanakkor ettől az igény szinttől nem tér el náluk jobban.

9. A metodológiai normák megalapozása

Megfelelő esettanulmányokon ellenőrizni lehet a vázolt normák hatékonyságát. Persze nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a normák többé-kevésbé szigorú kellést juttatnak kifejezésre és nagyon is elképzelhető, hogy a gyakorlat bőven felmutat "cáfoló eseteket". Ezek a tények azonban nem gyengítik,

hanem erősítik e szabályokat, hiszen olyan folyamatoknak fogjuk fel őket, amelyek gyengítik a tudomány hatékonyságát és eltérítik tulajdonképpeni céljától.

Hogyan lehet hát megalapozni a módszertani normákat? Ugy véljük, hogy a tudományos kutatás mint megismerési folyamat törvényeinek az ismerete, továbbá a kutatás mint értéktelmentő folyamat axiológiai elemzése teszi lehetővé, hogy normákat elfogadjunk vagy elvessünk. Tekintsünk egy példát!

Ismeretelméleti tétel:

A hipotézisek formulázásuk, fogalomrendszerük és ellenőrzésük módja szerint különböző fokban egyszerűek.

Axiológiai tétel:

Az egyszerűbb hipotézisek ceteris paribus értékesebbek.

Metodológiai norma (M 9.8.)

Legyen a hipotézis mind formulázása, mind fogalomrendszere, mind ellenőrzési módja szerint minél egyszerűbb.

Az ilyen normát mindaddig el kell fogadnunk, míg alkalmasabbat (hatékonyabbat) nem találunk. Az új norma megalapozásához módosítanunk kell a premisszaként szolgáló ismeretelméleti és/vagy axiológiai tételt. Az érett tudományban azonban ilyesmire csak igen ritkán kerül sor.

A tudományos kutatás metodológiájának ez a vázlata nem több hipotézisnél, és ennek megfelelően cáfolható. Néhány lehetséges cáfolási szempont.

a/ Nem értékesíti kellően a marxizmus klasszikusainak módszertani megjegyzéseit és a marxista igényű metodológiai kutatások eredményeit.

b/ Nem szerepelnek e módszertani koncepcióban sem a materializmus elve, sem a dialektika törvényei kellő hangsúllyal, azaz nem alkot benne egységet az elmélet és a módszer.

c/ Nem tesz különbséget természet- és társadalomtudományok között, és az utóbbiak ideológiai töltetét figyelmen kívül hagyja.

d/ Nem hangsúlyozza kellően a gyakorlatnak mint igazságkritériumnak a szerepét.

e/ Az igazság pluralisztikus felfogását vezeti be, amely bizonytalanná teszi megismerési döntéseinket.

Tételezzük fel, hogy fennállnak a körvonalazott felfogás említett fogyatékoságai és ezek listája még esetleg ki is egészíthető. Mégis úgy véljük, hogy operatív jellegénél fogva igényt támaszthat arra, hogy időlegesen - jobb híján - elfogadjuk. Ha ugyanis egy módszertan csupán programmatikus kinyilatkoztatásokból áll, még ezek helyessége esetén sem számíthat arra, hogy a tudományok tényleges művelői érdemben figyelemre méltatják. Legfeljebb ideológiai megfontolásokból adják meg neki a kötelező tiszteletet. Az ilyen módszertan azonban önmaga karikatúrája.

Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem

MTA Filozófiai Intézet
Budapest

Vitaanyag "A társadalom-
tudományok metodológiája"
munkacsoport számára

AZ ERKÖLCSILEG TÖKÉLETES VILÁGOK MODELLJÉNEK
EGY TÉVES KONCEPCIÓJÁRÓL

1. Bevezetés

1. A lehetséges világok modellje (pl. a Kripke-szematika) rendkívül eredményes heurisztikus eszköznek bizonyult számos tudományban, így a filozófiában, a logikában, a nyelvfilozófiában.¹ A lehetséges világok modelljét sikerrel lehetett felhasználni számos bonyolult logikai probléma megoldásához, illetve magának a problémának szabatos megfogalmazásához. E modell segítségével például pontosan meg lehetett különböztetni egymástól két modális fogalomnak, a "szükségyszerűnek" és a "lehetségesnek" számos különböző jelentését. Ennek a filozófiai (ontológiai) szempontból is fontos eredménynek igen nagy jelentősége van.²

2. Jaakko Hintikka volt az, aki először dolgozta ki, hogy miként lehet alkalmazni a deontika területére a lehetséges világok modelljét. [4] A deontikusan tökéletes világok koncepciójával, a deontikus alternatíva relációval a deontika számos problémája vált megoldhatóvá. Sikerrel lehet például felhasználni annak eldöntésére, hogy egy deontikus formula kielégíthető-e. Így egzakt eljárás alapján lehet választ adni arra a kérdésre, hogy logikai okokból teljesíthető-e maradéktalanul egy normatív kódex, vagy az - logikai okokból - nem teljesíthető mindig és maradéktalanul, mert inkonzisztens, ellentmondó normákat is tartalmaz.

2. Egy széles körben elfogadott álláspont

3. Ugy vélem azonban, hogy a deontikusan tökéletes világok modelljének van egy olyan elterjedt értelmezése, ami alapvetően téves. Ezt a nézetet szeretném bemutatni és cáfolni. Ez az álláspont, röviden, így fogalmazható meg:

/1/ A! érvényes az aktuális világban akkor és csak akkor, ha A igaz az aktuális világ összes deontikus alternatívájában,

amikor A! egy univerzális kategorikus normát jelöl, amely címzettjei számára azt írja elő, hogy azok cselekedjenek úgy, hogy az A állítás igaz legyen.

Osztva von Wright álláspontját, abból indulok ki, hogy egy A! normát "le lehet fordítani" egy OA alaku deontikus állításra (a standard deontika értelmében) úgy, hogy az utóbbi szemantikailag megőrzi az előbbi preszkriptivitását és az utóbbi - ugyanakkor - vagy az igaz, vagy a hamis értéket veszi fel, tehát állításnak minősül. Ezért /1/-et - másként - így is megfogalmazhatjuk:

/1'/ OA igaz az aktuális világban akkor és csak akkor, ha A igaz az aktuális világ összes deontikus alternatívájában.

4. Számos gondolkodó vallja a fenti nézetet, pl. Azizah al-Hibri, B.C. van Fraassen,³ B.F. Chellas ([2], 191. old.), J.L. Gardies, G. Kalinowski ([5], 91. old.), P.L. Mott ([8], 208. old.), M. Vorobej stb.

Hadd idézzem pl. Jean-Louis Gardies-t: "... Δ kötelező az eredeti világban akkor és csak akkor, ha Δ igaz valamilyeni deontikusan elérhető világban (és legalább egy ilyen létezik)." ([3], 81. old.)

Vagy pl. Mark Vorobej nemrégén megjelent cikkében ezt írja: "A standard deontikus logika ... valamennyi rendszere szerint egy OA formula, amely azt fejezi ki, hogy az A állítás váljék valóságos helyzetté, akkor és csak akkor igaz a w világban, ha A igaz valamennyi, w-ből deontikusan elérhető világban. Ezeket a világokat nevezzük deontikus alternatíváknak, amelyek ideális világok abban az értelemben, hogy azokban teljesül valamennyi w-beli kötelezettség." ([14], 317. old.)

Nem tudok egyetérteni az idézett álláspontokkal, illetve az azokban kifejezett /1/, /1'/ tételekkel. Azokat - normaelméleti szempontból - tévesnek tartom. A deontikusan tökéletes világok ilyen modellje nem felel meg a tényeknek - és a hiba nem a tényekben, hanem a modellben (e b b e n a modellben) van. Ugy vélem, hogy az /1/, /1'/ tételek nem következnek a deontikusan tökéletes világok helyesen értelmezett modelljéből. Jelen írásom célja ennek kifejtése.

5. Szeretném megemlíteni az /1/, /1'/ tételek legjelentősebb normaelméleti következményét. Az aktuális világ deontikus alternatíváiban "élő személyek" (= elképzelt személyek) "ideális alteregói" az aktuális világ lakóinak, tehát a normák itteni címzettjeinek. Mi az, ami jellemző rájuk? Az, hogy soha nem sértenek meg egyetlen itteni (és az "öröklődés elve" folytán egyben "ottani") normát sem. (Feltéve, hogy a kérdéses normarendszer konzisztens.) Kivétel nélkül követik az aktuális világ normáit és - /1/, illetve /1'/ folytán - az ő normakövetésük az a l a p j a az itteni normák érvényességének. Másként:

/2/ Egy normatív kódex érvényességét azoknak egy speciális (ti. a deontikusan tökéletes világok "lakói" általi) követése konstituálja.

És ez az, ami alapvetően téves. A normák nem azért érvényesek, mert azokat követik, hanem azért követik (ha követik) azokat, mert azok érvényesek.

6. Mielőtt az általam vitatott állásponttal szemben ellenvetéseimet részletesebben kifejténém, méltányos, ha megemlítek egy nyomós érvet az általam vitatott álláspont, tehát /1/, /1'/ mellett.

Amint ismeretes, Hintikka klasszikus értekezésében ([4]-ben) hat axiómát állított fel a deontikusan tökéletes világok megszerkesztéséhez. (Ezeket itt A_1 - A_6 -tal jelölöm; jelölje továbbá " w " az aktuális világot és " v " a w -hez képest deontikusan tökéletes lehetséges világokat, tehát a képzeletbeli lehetséges világokat, amelyekben az aktuális világ normái mindig teljesülnek.) Hintikka axiómái közül A_2 ezt mondja ki:

/3/ Ha OA igaz w -ben, akkor A igaz valamennyi v -ben.

Látható tehát, hogy A_2 (ellentétben /1/-gyel, illetve /1'/-vel) nem egy bikondicionális, hanem - helyesen - csak egy materiális kondicionális. Ennek ellenére, Hintikka rendszeréből /1/, illetve /1'/ érvényessége következik, mégpedig A_5 folytán, amely azt mondja ki, hogy ha PA (= A megengedett) igaz w -ben, akkor A igaz legalább egy v világban. - Tegyük fel, hogy A igaz az összes v világban. A kérdésünk ez: lehetséges-e, hogy OA ennek ellenére hamis w -ben? Nem. Ha ugyanis OA hamis w -ben, akkor w -ben csak két lehetőség van: vagy A tilos ($O \sim A$ igaz), vagy A közbömbös (IA igaz). Az előbbi változatot ki kell zárunk. (Feltevésünk folytán A igaz valamennyi v -ben, azonban $O \sim A$ csak akkor lehet igaz w -ben, ha $\sim A$ igaz valamennyi v -ben.) De világos, hogy a második változat sem valósulhat meg: IA sem lehet igaz w -ben. Hiszen $IA \equiv (PA \ \& \ P \sim A)$. A jobb oldalon lévő konjunkció második

tagja folytán IA w-beli igazságához szükséges legalább egy v világ, amelyben A hamis ($\sim A$ igaz), ilyen v világ pedig - feltevésünk folytán - nincs. Ezért Hintikka rendszerében /1/, illetve /1'/ érvényes. Minthogy ez A₅-nek a következménye és mivel /1/, illetve /1'/ a tények folytán tartatatlan, bizonyára módosítani kell A₅-öt.

3. A javasolt megoldás

7. A megoldást keresve induljunk ki abból, hogy mi is értendő egy deontikusan tökéletes világon. Egy olyan elképzelt, lehetséges világ (v), amelyben az aktuális világ (w) összes normája teljesül.⁴ Ugy vélem, hogy a deontikus tökéletesség ezen koncepciójából nem /1/, illetve /1'/, hanem az alábbi tételek következnek:

/4/ Ha A! érvényes w-ben, akkor A igaz w összes v₁ - v_n deontikus alternatívájában,

illetve:

/4'/ Ha OA igaz w-ben, akkor A igaz w összes v₁ - v_n deontikus alternatívájában.

Vagyis (ugy vélem) az aktuális világ deontikus állításai csak implikálják a deontikus állítások argumentumainak v₁ - v_n-beli igazságát. Az említett két tényező között nem áll fenn bikondicionális kapcsolat - ellentétben /1/-gyel, illetve /1'/-vel. Ennélfogva a fordított implikációk:

/5/ Ha A igaz w összes v₁ - v_n deontikus alternatívájában, akkor A! érvényes w-ben,

illetve:

/5'/ Ha A igaz w összes v₁ - v_n deontikus alternatívájában, akkor OA igaz w-ben,

nem érvényesek.

8. Míg /l/, /l'/ szerint A igazsága w összes deontikus alternatívájában s z ü k s é g e s é s e l é g - s é g e s f e l t é t e l e annak, hogy OA igaz, illetve A! érvényes legyen w-ben, addig - szerintem - az előbbi csak s z ü k s é g e s f e l t é t e l e az utóbbinak, tehát előfordulhat, hogy bár A igaz w összes deontikus alternatívájában, OA mégis hamis, illetve A! mégis érvénytelen w-ben.

Illetve: míg /l/, /l'/ szerint A! érvényessége (OA igazsága) w-ben s z ü k s é g e s é s e l é g s é - g e s f e l t é t e l e A igazságának w összes deontikus alternatívájában, addig - szerintem - az előbbi csak egyik e l é g s é g e s f e l t é t e l e az utóbbinak, tehát előfordulhat, hogy A e g y é b okból igaz w összes deontikus alternatívájában.

4. Empirikus érvek

9. Milyen érveket tudok megemlíteni a fenti álláspont mellett, illetve /l/-, /l'/-vel szemben? Tekintsünk át először empirikus (kvázi empirikus), tehát tényeken (illetve lehetséges "tényeken") alapuló érveket.

Min alapszik egy (pl. erkölcsi, jogi stb.) normatív kódex érvényessége az aktuális világban? Erre a kérdésre - elvileg - kétféle választ lehet adni: 1/ valamilyen (más) n o r m á n, 2/ bizonyos (társadalmi) t é n y e k e n. Az előző álláspont (egyik neves képviselője Hans Kelsen [6]) ontológiai és logikai okokból egyaránt téves. Az - logikailag - egy regressus ad infinitumhoz vezet. (Kelsen hipotetikus alapszabálya pedig, amelyre például egy jogi kódex érvényességét alapítja és amellyel - egyben - el akarja kerülni a regressus ad infinitumot, merő fikció.) A feltett kérdésre a helyes válasz az, hogy egy normatív kódex érvényessége - végső fokon - bizonyos társadalmi tényeken

alapszik. Ezek a társadalmi tények kódex-típusonként (erkölcsi, jog, konvenció, stb.) különböznek egymástól.

Egy K kódex bizonyos társadalmi tények folytán érvényes és nem azért, mert azt követik. Az "obedientia facit imperantem" tétele - ilyen értelemben - téves.⁵ Ezért egy w-beli K kódex érvényességét nem lehet v-beli "ideális címzettek" kivétel nélküli engedelmességére sem alapítani. Például a Polgári Törvénykönyv (1977. évi IV. törvény) 339. §-ának /1/ bekezdése, amely szerint: "Aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni" - nem azért érvényes, mert elképzelhetők olyan lehetséges világok, amelyekben ezt a normát mindenki követi, hanem azért, mert az része annak a K jogi kódexnek, amit hazánkban a legerősebb társadalmi hatalom létrehozott, és aminek az érvényesülését (effektivitását) - szükség esetén - teljes kényszerapparátusával is biztosítja.

10. Vagy másként közelítve meg a kérdést: Egy A! norma vagy érvényes norma (most) az aktuális világban, vagy nem az. Az előbbi esetben érvényessége sajátos társadalmi tényeken alapszik (amelyek között nem szerepelhet A! kivétel nélküli követése.) Ha ezek a tények adva vannak, akkor A!-nak nincs szüksége norma-mivoltának további megalapozására, egyéb érvényességi feltételekre és így - ebből a célból - deontikus alternatívákra sem. - A második esetben, amikor A! nem érvényes norma (ismét a tények folytán) az aktuális világban, úgy nem válik azzá akkor sem, ha azt a deontikus alternatívákbeli "alteregóink" kivétel nélkül követik.

A deontikusan tökéletes világok nem egy K kódex érvényességének a modelljei, hanem a teljesíthetőségeinek.

11. Korlátozzuk az aktuális világot, w-t egy adott társadalomra, amelyben legyen érvényes három kódex: egy erkölcsi, egy jogi és egy illemkódex. Legyenek ezek konziszten-

sek egymással. Ezért a belőlük egyesített K kódexhez lehet szerkeszteni deontikusan tökéletes világokat. Tegyük fel, hogy K nem írja elő és nem is tiltja a napi tornát, de w-ben - történetesen - mégis mindenki naponta tornázik. Ez a tény önmagában nem konstituálja a "Kötelező naponta tornázni!" normát, ha az egyszer nincs benne K-ban. De nem hozza létre ezt a normát w-ben az a "tény" sem, ha alteregóink naponta tornáznak w összes deontikus alternatívájában.

Prágában szokták tréfásan mondani, hogy minden becsületes prágai naponta legalább egyszer átmegy a Vencel téren, ha nem, akkor nem becsületes prágai. Ha történetesen igaz lenne, hogy minden prágai naponta egyszer átmegy a Vencel téren, pusztán ezért még nem válnék kötelezővé, hogy ezt tegye. (És annak következtében sem, ha történetesen a prágaiak alteregói a deontikusan tökéletes világokban naponta átmennek a Vencel tér ottani "alternatíváin".)

5. Logikai érvek

12. Egy v világ csak normákhoz képest lehet tökéletes vagy nem tökéletes (például w normáihoz képest). De egyedül az OA, O ~ A jelek fejeznek ki aktuális normát. Sem PA, sem IA nem norma (nem deontikus állítás), hanem faktuális állítás. Deontikus alternatívákat ezért csak az OA, O ~ A alaku deontikus állításokhoz kell és lehet szerkeszteni. PA-t, IA-t nem lehet sem "teljesíteni", sem "megsérteni" - azért azokhoz nem lehet szerkeszteni deontikus alternatívákat sem, illetve azok tekintetében nem lehet (deontikus értelemben) felállítani az A₅ axiómát. (PA-hoz, IA-hoz modális alternatívák szerkeszthetők. Hogy milyen módon, annak vizsgálata nem tárgya ennek a cikknek.)

13. Továbbá: egy PA alaku állítás nem nyújt teljes információt A összes deontikus sajátosságáról, mert ami PA, az vagy OA (és ezért megengedett), vagy IA (és ezért megengedett). Ennélfogva PA-hoz nincs szükségünk alternatív világokra, csak OA-hoz, illetve IA-hoz.

Egy A-val leírható magatartás vagy k ö t e l e z ő (OA), vagy t i l o s (O ~ A), vagy k ö z ö m b ő s (~OA é ~ O ~ A). Ezen három szimbólum közül az első kettőhöz szerkeszthetők deontikusan tökéletes világok, de a harmadikhoz, amely kötelezések h i á n y á t fejezi ki, tehát valami nem normatívát (faktuálisat), úgy vélem csak módális alternatívák szerkeszthetők.

14. Tegyük fel, hogy a w aktuális világban (a társadalmi tények folytán) érvényes egy (egyesített) K kódex, amely nagyszámu aktuális normát tartalmaz, de ezek között nincs sem OB, sem O ~ B, vagyis w-ben B közömbös (IB). w összes deontikus alternatívájában teljesül K valamennyi aktuális normája, de nincs elvi akadály annak, hogy w valamennyi deontikus alternatívájában történetesen igaz B, annak ellenére, hogy a deontikus alternatívákban is IB igaz. (Ottani alteregóink - történetesen - mind cselekszik azt, amit mi akár megtehetünk, akár tehetjük, hogy nem tesszük.) Vajon e "tény" folytán kötelezővé válik B w-ben, annak ellenére, hogy - amint kikötöttük - OB nincs benne a w-beli K kódexben? Bizonyára nem. (Pedig, ha /1/, illetve /1'/ érvényes, akkor az említett "tény" folytán B! érvényessé válik w-ben.)⁶

15. Vizsgáljunk meg egy másik lehetőséget! Tegyük fel, hogy w-ben nem érvényes sem OB, sem O ~ B, de történetesen w összes deontikus alternatívájában érvényes az OB "saját norma". (Ismeretes, hogy Hintikkánál A₄ biztosítja azt, hogy a w-beli normák "öröklődnek" w valamennyi deontikus alternatívájára. De nem kizárt az, hogy v-ben - az öröklött normákon felül - w-ben nem érvényes saját normák is fellépjenek. Ez az, amit most feltételezek olyan módon, hogy az OB saját norma w valamennyi deontikus alternatívájában fellép. Ez elvileg nem kizárt.) - Hintikka joggal kiköti, hogy egy deontikusan tökéletes világnak önmagához képest is tökéletesnek kell lennie. Vagyis egy v világban a

saját normáknak is teljesülniük kell. Ezt mondja ki A_3 .⁷ (Egy deontikus alternativa kell, hogy önmagához képest is tökéletes legyen, ezért - amint ezt Ruzsa Imre kifejtette (191, 236. old.) - a deontikus alternativa reláció "balról kvázireflexív.") - Minthogy - feltevésünk folytán - az OB saját norma w valamennyi deontikus alternativájában érvényes, ezért A_3 folytán B igaz valamennyi v-ben. Ha $/1/$, illetve $/1'/$ érvényes lenne, akkor ezen "tény" folytán OB szükségképpen w-ben is érvényes kellene, hogy legyen - elentétben kiinduló feltevésünkkel.

6. Modális és deontikus logikák

16. Kétségtelen, hogy a modális és a deontikus logikák több tekintetben hasonlítanak egymáshoz. De számos különbség is van köztük. Ugy vélem, ilyen különbség az is, hogy míg az $/1/$, illetve $/1'/$ bikondicionálisok nem érvényesek, addig vitán felül érvényes:

$/6/$ NA igaz w-ben akkor és csak akkor, ha A igaz w minden modális alternativájában.

A kétféle logika eltér egymástól például temporális szempontból is. Ezért nem értek egyet von Wright egyik legutóbbi értekezésének ezzel a megállapításával: "Ezt a deontikus logikát⁸ joggal lehet a modális logika egy oldalágának tekinteni ... Nem látom különösebb értelmét annak, hogy miért kellene azt olyan módon megalkotni, ami jelentősebb mértékben eltérne a jólismert modális logikáktól - kivéve az $s \rightarrow \underline{M_d s}$ formula elvetését." (1151, 32. old.)

17. Kegemlitem, hogy bár $/6/$ nem vitás, mégis mély bölcsesség van Vojsvillo következő megállapításában: "Az $\Box A$ állítás egy bizonyos β világban nem azért igaz, mert A igaz a β -ből elérhető összes lehetséges világban, hanem fordítva, az utóbbi azért áll fenn, mert az A szituáció

szükségessége determinálva van magában β -ban." ([13], 80. old.)

Ugy vélem, hogy - /6/-től eltérően - egy A! norma nem azért érvényes (és a megfelelő OA deontikus állítás nem azért igaz) w-ben, mert A mindig igaz w összes deontikus alternatívájában, hanem az utóbbi azért áll fenn, mert A! érvényes w-ben - magában w-ben adott társadalmi tények folytán.⁹

A deontikus alternatíva reláció kitűnő tudományos modell, rendkívül eredményes heurisztikus eszköz, de nem alkalmas arra, hogy segítségével megalapozzuk egy norma, illetve egy normatív kódex érvényességét.

Budapesti Műszaki Egyetem

JEGYZETEK

1. A lehetséges világok szemantikája tudományelméleti jelentőségéről lásd legutóbb Bradley - Swartz [1], különösen XVII. old.

2. Lásd erről Ruzsa Imre [11], 115-119., 150-156. old.

3. Álláspontjukról lásd Tomberlin [12], 360. old.

4. Hintikka [4], 186. old.

5. A jog világában előfordul a *d e s u e t u d o*, a jog elhalása. A jogszabály érvényét veszti általános nemkövetése folytán. De ez - valójában - a jogalkotó autoritás hallgatolagos konszenzusával történik.

6. Tegyük fel, hogy hazai hatályos jogi kódexünkhöz (K) szerkesztünk deontikus alternatívákat. K-ban nincs olyan norma, amely akár előírná, akár tiltaná, hogy ismerő-

sők találkozáskor üdvözölgék egymást. (Tekintsünk most el a fegyveres testületeknél a tisztelgésre vonatkozó jogszabályoktól.) Tegyük fel, hogy minden v világban (amely w-nek E-ra vonatkoztatott deontikus alternatívája) az ismerősök találkozáskor üdvözlik egymást. (Ez nem sérti deontikus tökéletességüket.) Vajon ennek következtében jogi normáknak kell tekintenünk azt, hogy "az ismerősök találkozáskor üdvözölgék egymást!"? Bizonyára nem! De /1/, /1'/ szerint igen.

7. Hintikka rámutatott arra, hogy egy N világnak, amely az aktuális M világ deontikus alternatívája, deontikusan tökéletesnek kell lennie az M-ben lévő normákhoz képest. Majd így folytatja: "A tökéletességnek ez a követelménye nemcsak azt jelenti, hogy minden régi kötelezettséget (vagyis az M-ben adott kötelezettségeket) teljesítik N-ben, hanem azt is, hogy az összes releváns kötelezettséget teljesítik ott. És, természetesen, azok a kötelezettségek, amelyek magában N-ben adóttak, felettből relevánsak itt." [14], 186. old.)

8. von Wright itt a kötelezést "N_d"-vel (deontic necessity), a megengedést "M_d"-vel (deontic possibility) jelöli.

9. Egy norma érvényességének nem elégséges feltétele annak esetleges kivétel nélküli követése. Például egy törvénytervezet nem válnék érvényes törvénné pusztán azért, mert azt a deontikus alternatívákban már mindenki követi. Egy tervezett norma - ebben az esetben is - csak (esetleg) lesz norma, de most nem az.

IRODALOM

- [1] RAYMOND BRADLEY - NORMAN SWARTZ: Possible Worlds. An Introduction to Logic and Its Philosophy. Indianapolis, Cambridge, 1979.
- [2] B.F. CHELLAS: Modal Logic: An Introduction. University Press, Cambridge, 1980.
- [3] JEAN-LOUIS GARDIES: Logique de l'action (ou de changement) et logique déontique. Logique et analyse, 1983. No. 101., 71-90.
- [4] JAAKKO HINTIKKA: Deontic Logic and its Philosophical Morals. In: Jaakko Hintikka: Models for Modalities. Selected Essays. Reidel, Dordrecht, 1969. 184-214.
- [5] GEORG KALINOWSKI: Sur les semantiques des mondes possibles pour les systèmes de logique déontique. Logique et analyse, 1982. 81-98.
- [6] HANS Kelsen: Reine Rechtslehre. Deuticke, Wien, 1960.
- [7] ALAN McMICHAEL: A Problem for Actualism about Possible Worlds. Philosophical Review, 1983. January, 49-66.
- [8] PETER L. MOTT: On Chisholm's Paradox, Journal of Philosophical Logic, 1973. No. 2., 197-211.
- [9] RUZSA IMRE: Modális szemantika. MFSz. 1971. 5-6.
- [10] IMRE RUZSA: Modal Logic with Descriptions. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- [11] RUZSA IMRE: Klasszikus, modális és intenzionális logika. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- [12] JAMES E. TOMBERLIN: Contrary-To-Duty Imperatives and Conditional Obligations. Noûs, 15, 1981. 357-377.
- [13] E.K. VOJSVILLO: Szogyerzsatyelnűj analiz modal-nosztvej. Filozofszkie nauki, 1983. No. 3., 76-80.

[14] MARK VOROBJ: Deontic Accessibility. Philosophical Studies. 1982. Vol. 41., No. 3.

[15] GEORG HENRIK von WRIGHT: On the Logic of Norms and Actions. In: Risto Hilpinen (ed.): New Studies in Deontic Logic. Reidel, Dordrecht, 1981. 3-36.

NÉMELY ISMERETELMÉLETI METAÁLLÍTÁS
INKOMMENZURÁBILITÁSÁRÓL

Némely állítás - így némely ismeretelméleti állítás is természetesen mindig inkommenzurábilis. A "némely metaállítás"-nak tehát olyan jól körülhatárolható - esetleg definiálható - csoportot kell alkotnia, amelynek egy nyelven, egy elméleten belül valamiféle - a többitől különböző - szerepe van. Egyébként ugyanis az inkommenzurábilitásról szóló tétel vagy semmitmondó, vagy csak csekély tartalommal bír. Nem vagyok biztos benne, hogy valójában egy logikailag jól definiálható állításcsoportról van-e szó. A magam részéről - legalábbis jelenleg - nem mernék többre vállalkozni, mint hogy példákkal és a hozzájuk fűzött magyarázattal próbáljam érzékeltetni, milyen fajtájú csoportra gondolok. A semleges "némely" kvantor nem jelzi, hogy itt az ismeretelméleten belül meglehetősen fontos - sőt centrális szerepet játszó - állításokról van szó; ezekről kívánom azt állítani, hogy inkommenzurábilisak.

Először erősebbet akartam állítani: azt, hogy minden ismeretelméleti metaállítás inkommenzurábilis. Ám mivel meta-nyelvi és tárgynyelvi állítások megkülönböztetése viszonylagos, és a legtöbb tárgynyelvi állítás átalakítható metaállítássá és vice versa, ezért ez az erős állítás egy ilyen szűk témáról szóló cikkben aligha lenne szigorúan bizonyítható, vagy akárcsak védhető. Az erősebb igazolásához ugyanis szükségképpen azt kellene megmutatni, hogy az ismeretelméletben

éppen azok az állítások (s talán: csakis ezek) kezelhetők metaállításként, amelyek inkommenzurábilisak. Meggyőződése, hogy ez így van, de jelenleg nemigen tudnám bizonyítani meggyőződésemet. A gyengébb állítás igazolásához azonban ez nem is szükséges.

Ebben az írásban tehát mindössze annyit akarok állítani, hogy bizonyosfajta ismeretelméleti állításoknak csak akkor van értelmük, ha metaállításoknak tekintjük őket, és ekkor ezek az állítások inkommenzurábilisak. A következőkben e mellett kívánok érvelni.

Még egy előzetes megjegyzés: tisztában vagyok vele, hogy az állítások formális viszonyának vizsgálata logikai probléma és mint ilyen logikai módszert igényelne. Érvelésemben ennek ellenére nem használlok sem bizonyítástechnikai, sem kalkulusbeli eszközöket. Az érvelés alapját ugyanis par excellence filozófiai megfontolások és előfeltevések alkotják. A bizonyítás technikai eszközei és a velük kapcsolatos nehézségek ehhez képest másodlagosak, bár ettől persze még nem könnyebbek. Cikemben a filozófiai érvekre összepontosítok, mert azok helytálló voltán mulik az, hogy a belőlük adódó és már logikai-technikai eszközökkel is igazolható következtetéseknek van-e értelmük, és van-e valamilyen tartalmi súlyuk az ismeretelméletben. Hogy a választott módszer jogosult-e, azt csakis az általa nyert következtetések mutathatják meg.

Csupán emlékeztetőül néhány szó a tárgynyelv és a metanyelv viszonyáról. A kétfajta nyelv első megközelítésben egymásra vonatkoztatott és relatív. Tárgynyelvnek nevezzük azt a nyelvet, amelyen valamit mondunk valamiről, metanyelvnek pedig azt a nyelvet, amelyen a tárgynyelvről mondunk valamit. Nyilvánvalóan viszonylagos, hogy mi a tárgynyelv és mi a metanyelv, hiszen a metanyelvről is szólhatunk egy másik nyelven, és akkor ennek a meta-metanyelvnek az eredeti metanyelv tulajdonképpen tárgynyelve, és ez folytatható a végtelenségig. Így tehát a metanyelvek egész hierarchiája lehetséges. A metanyelvbe továbbá csakis definícióval vezethetünk be a tárgynyelvre referáló szemantikai fogalmakat. A tárgynyelv része a metanyelvnek és így a metanyelvnek tartalmaznia kell a tárgynyelv valamennyi mondatát.

Megjegyzem, mert a továbbiak szempontjából fontos lesz, hogy a metanyelvre az ismeretelméletben azért van szükség, mert sok fogalom és állítás csakis ezen a nyelven fogalmazható meg értelmesen. Ilyen pl. a szemantikai igazságfogalom Tarski-féle definíciója. A szemantikai igazságdefiníció megadásának az a feltétele, hogy a tárgynyelvben nem szereplő (az igazságdefiníció a tárgynyelvi mondatok értékeléséhez szükséges) metanyelvi kifejezések - pl. a tárgynyelvi kifejezések nevei - a tárgynyelvben is interpretálhatók legyenek. Ez részleges alkalmazása a metanyelv azon főfeltételének, hogy a metanyelvnek "lényegesen gazdagabbnak" kell lennie a tárgynyelvnél. Igen nehéz megadni, hogy a "lényegesen gazdagabb" kifejezés pontosan mit jelent, de a jelen munka szempontjából ez nem is fontos.

A metanyelv és a tárgynyelv viszonyát a továbbiakban nem általában, hanem egy konkrét problémára, az igazságfogalomra való alkalmazása kapcsán tárgyalom, s csak ezután térek majd vissza az általánosabb kérdésre. Ennek nagyon gyakorlati oka van. Amikor néhány évvel ezelőtt az igazságfogalommal foglalkoztam, arra az eredményre jutottam, hogy egy állítás igazságát kimondva metaállítást teszünk, és hogy ezek a metaállítások bizonyos megszorító feltételekkel inkommenzurábilisak. Már akkor fölmerült bennem - a tétel mögött rejlő megfontolások erre utalnak -, hogy ez nemcsak az igazságállításokra érvényes.

Tarski volt az első, aki a szemantikai igazságkonceptió kidolgozásával felvetette, hogy az igazságdefiníció ugyan a tárgynyelv mondataihoz szükséges, de a tárgynyelv mondataira vonatkozó igazságdefiníciót csak metanyelven lehet megadni. Ez nem azt mondja ki, hogy az igazságállítás metanyelvi állítás, csupán az utóbbi minimális feltételét. Tarski felelevenítette a klasszikus igazságelméletet, mely szerint az igazság nem más, mint a tényeknek való megfelelés, de egyben rámutatott a klasszikus elmélet paradox voltára is. A klasszikus elmélet felelevenítése és kritikája tehát együttesen jelenti a szemantikai igazságelmélet alapját.

Tarski elméletében helyettesíthetjük az "igaz" terminust azzal a kifejezéssel, hogy "az állítás megfelel az általa leírt ténynek, vagy tényeknek". Ekkor az elméletben

- a/ vannak olyan állítások, amelyek a tárgynyelvnek nevezett nyelvhez tartoznak, de hogy beszélhesünk ezekről az állításokról, szükségünk van az állítások nevére is. (Ez azt jelenti, hogy a megfelelési elméletet a metanyelvben fogalmazzuk meg, hiszen a szóbanforgó tárgynyelv kifejezéseiről és állításairól kell beszélnünk).
- b/ vannak tények, t.i. az állítások és a tények viszonyának vizsgálata nem lehetséges a tények leírása nélkül. (Azaz, a metanyelvben le kell írunk a tárgynyelvben leírt összes tényt, mert a tárgynyelv része a metanyelvnek.)

Ennek a metanyelvnek háromfajta kifejezése lesz:

1. Az állítások nevei (a tárgynyelvi kifejezések részei lesznek a metanyelv morfológiájának és szintakszisének);
2. azok az állítások, amelyek a tárgynyelvben leírják a tényeket (a tárgynyelvet lefordítjuk a metanyelvre);
3. a két típus közti relációkat és predikátumokat jelölő kifejezések. (X megfelel a tényeknek) Ezek az adott tárgynyelvhez képest szemantikai (és egyben magasabbrendű) kifejezések lesznek.

Minimálisan ezt a három feltételt kell kielégíteni annak a nyelvnek, amelyet szemantikai értelemben metanyelvnek nevezünk. Most azonban nem tárgynyelv és metanyelv általában vett viszonyával foglalkozunk, hanem e két nyelv állításainak viszonyával. Ez persze így egy kicsit pontatlan, mert egy nyelvnek szigorúan véve csak mondatai és kifejezései vannak, de nincsenek állításai. Az interpretált nyelv értelemmel bíró mondatai azonban már szinonimák az állítás terminussal.

Azért éppen az állítások viszonyával foglalkozunk, mert állításokról szoktuk mondani, hogy igazak vagy hamisak. Nem

a mondat, nem is a kijelentés, hanem az állítás az, ami igaz vagy hamis lehet.

Az igaz szót sokféle dolog kifejezésére és sokféle mondatban használjuk. Amikor azt mondom, hogy az állítás az, ami igaz, vagy hamis lehet, akkor az igaz szó alkalmazásának ilyen és hasonló formáira gondolok: "Igaz az, hogy Péter magas", "Ez az állítás igaz", "Az ő állítása igaz", "Az az állítás, hogy Péter magas, igaz", "Amit mond (irt) igaz", stb.

Néha mondatokra is mondjuk, hogy igaz, de ilyenkor mindig a mondatokban lévő állításokról van szó. A mondat szavakból tevődik össze, az állítást pedig szavakkal fogalmazták meg. Az állítást valaki kimondja vagy valakik kimondják (megfogalmazza vagy megfogalmazzák), a mondatot használják. Mondhatom, hogy "ez az én állításom", de azt nemigen, hogy "ez az én mondatom".

Egy és ugyanazon mondatot különböző állítások kimondására használhatunk. Pl. én is, ő is mondhatja, hogy "ez a dolog az enyém". Ugyanaz a mondat, de nyilván nem ugyanazt állítja. És különböző mondatokkal is állíthatjuk ugyanazt. Pl. Te mondd Pistáról, hogy "Ő beteg", vagy én mondom Pistának, hogy "Te beteg vagy", és Pista is mondhatja nekünk, hogy "Én beteg vagyok". Ezek különböző és különböző jelentésű mondatok és mégis mindegyik ugyanazt állítja. Ez az értelme annak, hogy az állítások azok, amik igazak vagy hamisak lehetnek.

Sok mondat állítás formájú, mégsem tekintik őket igaznak, vagy hamisnak, mégpedig rendszerint azért nem, mert nem deskriptívek. Ilyenek az ún. értékitéletek, a definíciók, az egyes kalkulusokban használt változatok, stb.

Állításon nem valamiféle lingvisztikai entitást értek, hiszen nem lingvisztikai entitásokról szoktuk azt mondani, hogy igazak vagy hamisak. Az, hogy m o n d u n k , állítunk valamit a világról, nem azonos azzal, hogy m i t mondunk a világról. Igaznak azt tartjuk, a m i t mondunk, a m i t állítunk. Az állítás a beszédepizódok tartalma, vagyis olyasmi, ami állítva vagy tagadva van. Az igaz és hamis jelzők arra vonatkoznak, amit mondunk, nem pedig arra,

hogy mondtuk, tehát nem magára a beszédepizódra, hanem arra, ami a beszédepizódban kifejezésre jut.

A különböző mondatokkal kifejezett azonos állításra felhozott példamondatokban a különböző személyek azért állítják ugyanazt, mert az általuk használt szavak és mondatok az adott helyzetben ugyanazt mondják ki az adott személyről egy bizonyos történelmi pillanatban. Bárki, aki ugyanabban az időben, ugyanarra a személyre alkalmazza a leírást, ugyanazt állítja, vagyis az állítások leíró része ekvivalens.

Még világosabb, hogy miről van szó, ha a következő formát nézzük: "Az az állítás, hogy Pista beteg, igaz". Miért nem a beszédepizódot tekintjük igaznak? Azért, mert az igaz szó nyelvtani alanyai nem a beszédepizódokra utalnak, nem az a referenciájuk. Az a kifejezés, hogy "amit mondtak", vagy "az állítás, hogy p" nem datálható, és nem is lokalizálható, mert nem alkot eseményt. Ugyanis ekkor legalább két eseményről lenne szó: az állítás kimondásáról (egy adott helyen és időben), és arról, amiről az állításban szó van (ez lehet más helyen és más időben). Melyik eseményt tekintjük igaznak vagy hamisnak?

Tulajdonképpen milyen az állítás, ha igaz? Mire vonatkozik? Megfelel valaminek? És ha igen, mitől lesz igaz? Nézzünk újabb példákat: "A kutya bolhás", "A férfi, akivel vacsoráztott, magas, jólöltözött és hibátlan kiejtésű", stb. Amikor ilyen mondatokat használunk, egy meghatározott dologra vagy személyre utalva állításokat teszünk, melyekkel jellemezni, bemutatni, leírni kívánjuk az illető személyt vagy dolgot. A r e f e r e n c i a, melyre az állítás vonatkozik, lehet helyes vagy helytelen. A l e i r á s lehet megfelelő vagy nem megfelelő, illő vagy nem illő arra, amire vagy akire alkalmazzuk. Ha a referencia helyes, akkor fennáll egy konvencionálisan megállapított viszony az így használt szavak és azon dolgok vagy személyek között, amelyekre vagy akikre az állítás utalt. Ha a leírás helyes, akkor fennáll egy konvencionálisan megállapított viszony a leírásban használt szavak és a referált dolgok vagy személyek típusai között. Az álli-

tás tehát tartalmaz referáló és leíró kifejezést, mely kifejezések logikai szerepe különböző. Az állítás maga egyik résszel sem azonos, hanem a referálás és a leírás összekapcsolása. Amire vagy akire az állítás referáló része vonatkozik, és amire vagy akire az állítás leíró része illik vagy nem illik, arról szól az állítás. Az említett példaállításokban szereplő dolgok vagy események nem teszik igazzá az állításokat. Az az állítás, hogy "A kutya bolhás", nem a kutyától vagy a bolhától lesz igazzá, hanem attól a tényről, amit állítottunk, hogy ti. a kutya bolhás.

A dolgok, a személyek és az események fizikai világunkhoz tartoznak. Nem ez a helyzet a t é n y e k k e l . Legyen egy leíró állításunk, mely megállapítja azt a tényt, hogy nincsenek veszett kutyák ebben a szobában. Ez a tény se nem része, se nem eseménye a világnak, se nem valamiféle lingvisztikai entitás (ha van egyáltalán ilyen). A tény a valóság és a nyelv valamilyen közös terméke. A tény a deskriptív állítások által rögzített valóság. Nyelvi rögzítés nélkül nem beszélhetünk tényekről, de anélkül sem, hogy legyen valami a világban, amit így rögzítünk.

Az állítás a világban lévő dolgokról, személyekről, eseményekről szól, de tényeket állít, melyek nem a világban vannak. Ez csak akkor érthető, ha megértjük az állítás referáló és leíró részének eltérő logikai szerepét. Az a dolog, személy, esemény, amelyre vagy akire az állítás vonatkozik, az állítás referáló részének materiális korrelátuma. Az a valami (tulajdonság, állapot, stb.), amiről az állítás azt mondja ki, hogy a referált dologhoz, személyhez, eseményhez tartozik, az állítás leíró részének pszedomateriális korrelátuma. A tény viszont az állításhoz mint egészhez tartozik, az állítás egészének pszedomateriális korrelátuma. Ez nem érinti a tények objektivitásának kérdését, hiszen a nyelv is a valósághoz tartozik, legfeljebb nem minden értelemben tartozik a fizikai külvilághoz. Az igaz állítások tehát valóban tényeket állítanak, de az állítások maguk nem a tényekről szólnak. Amiről az állítások szólnak, az a világ datálható és lokali-

zálható, vagy legalábbis lokalizálható eseményei és dolgai. A tények se nem datálhatók, se nem lokalizálhatók, éppen mert nemcsak a világhoz, hanem az állításához is tartoznak. A tény terminus bizonyos típusú szó-világ kapcsolatot jelez. Az olyan szavak használata, mint "tény", "igaz", "állítás" azt jelzi, hogy van egy meghatározott nyelvhasználati mód, amely az adott nyelvben értékelő-orientációs értékkel bír, mely nélkül ez a nyelv nem lenne kellően alkalmas az ismeretek differenciálására.

Az állítás és a tény viszonya nem lehet tisztán konvencionális. Ha X személy állít valamit, és egy másik Y személy X állításáról azt mondja, hogy igaz, akkor Y állítása ténylegesen akkor lesz helytálló, ha az X állításában használt szavak meghatározott konvencionális, pontosabban szemantikai viszonyban lesznek a világgal, és X és Y ezenfelül még az egyéb nyelvi szabályokat is kötelezően megtartja. Ha az állítás és a tény viszonya valóban csak konvencionális lenne, és csak szemantikai feltételeket kellene kielégítenie, úgy az állítást akkor mondanánk igaznak, ha vagy az állítást tevő szavainak jelentéséről mondanánk valamit, vagy arról, hogy az állítást kimondó személy helyesen alkalmazta az általa kimondott szavakat. Nos az igaz terminust valóban csak akkor használjuk, ha ezek a szemantikai feltételek teljesülnek, de az igaz szó alkalmazásával nem azt akarjuk mondani, hogy a szemantikai feltételek teljesültek. Az állítás igazságához tehát szükséges a szemantikai feltételek teljesülése, de az igazsággal nem a feltételek teljesülését akarjuk állítani. Ha azt állítjuk, hogy "tegnap 350 országúti baleset volt", akkor nehezen képzelhető el, hogy az állított tény pusztán nyelvi konvenciók függvénye lenne.

És vajon mit teszünk, amikor egy állításról azt állítjuk, hogy az igaz? Ha csak beszédepizódnak tekintjük az állítást (tényleg ez a szó egyik jelentése), akkor valóban állítást teszünk egy állításról. Ezzel azonban nem válaszolunk arra a kérdésre, hogy mit mond ki egy olyan állítás, amelyik azt mondja, hogy egy állítás igaz. Valamely állítás igazságáról

tett állítás nem jelent állítást a szónak abban az értelmében, amelyben kikötöttük, hogy az állításnak van referáló és leíró része egyaránt, valamint, hogy az állítás mindig valamely ténnyt vagy tényeket állít. Az igaz és a hamis terminus csakis azokra az állításokra alkalmazható, melyeknek van referáló és leíró részük is.

Valamely állítás igazságáról tett állítás nem tárgynyelvi, hanem metaállítás, amellyel szemben nem támaszthatók tárgynyelvi követelmények. A metaállítástól nem követelhető meg, hogy legyen leíró része is. Sokszor nincs is ilyen része. Ez a helyzet az ún. igazság-állítások esetében is. Valamely állítás igaz jelzővel való ellátása nem ír le semmit, és ez utóbbi állítást már nem láthatjuk el az igaz jelzővel, hacsak nem akarunk végtelen regresszushoz jutni. Egy állítás igazságát kimondó állításnak van referáló része, ti. maga az az állítás, amelyről kimondjuk, hogy igaz. A referáló rész mellett (a leíró rész helyett) van egy értékelő része, mely azt mondja ki, hogy a szóbanforgó ténnyt, az eredeti állítás referátumát az állítás megbízhatóan írja le. Maga a metaállítás nem tisztázza a megbízható leírás feltételeit. Így a tárgynyelvi állítás nem ugyanazt az információt tartalmazza, mint a tárgynyelvi állítást értékelő metaállítás. A metaállítás természetesen nem tartalmaz több információt a tárgynyelvi állítás által leírt valóságról, mint maga a tárgynyelvi állítás, de tartalmaz információt a tárgynyelvi állításról, persze nem függetlenül annak tartalmától.

Azt állítottam, hogy a metanyelvi állításról nem tehetünk újabb metanyelvi állítást - azaz, itt az állítás igazságáról tett állításról nem mondhatjuk ismét azt, hogy igaz - pontosabban, nem tehetünk olyan új metaállítást, amelyik maga is újabb értékelő részt tartalmazna. Hiszen az értékelő rész is tartalmazó metaállítás éppen azért nem eredményezett regresszus ad infinitumot, mert nem volt deskriptív része, míg a tárgynyelvi állításnak volt. A végtelen regresszusra vezető egymásba ágyazott metaállítássorozat önmagában természet-

sen nem jelent logikai hibát, de funkciótlan, mert semmitmondó. A valamely állítás igazságát kimondó metaállítás éppen a deskriptív rész helyett bevitt értékelő rész alkalmazásával válik funkcióval bíróvá. A végtelen metaállítássorozat az értékelő rész ismétlése miatt lenne funkciótlan.

Mi a helyzet az olyan fajta állításokkal, mint a következő: "igaz az, hogy ha egy állítás hamis, akkor a tagadása igaz", vagy akár e cikk szerzőjének egy olyan állításával, hogy "hamis az az állítás, hogy a valamely állítás igazságát kimondó állítás nem lehet igaz vagy hamis"? Ezeknek az állításoknak egyike sem tartozik a nem megengedett iterált állításokhoz. Az első pl. egy szabatos metanyelvi állítás, amely a "ha az állítás hamis, akkor a tagadása igaz" tárgynyelvi állításról szól, és értékelő része azt mondja ki, hogy ez az állítás igaz. A tárgynyelven ugyanis éppugy szólhatunk állításokról, mint bármi másról. A zavart csupán az okozhatja, hogy az említett metaállításban szerepelnek az igaz és a hamis szavak, ezek azonban olyan logikai értékek - és így helyettesíthetők pl. az 1 és 0 számokkal -, melyeket a logika definiálatlanul és nem interpretálva használ, s ismeretelméleti jelentésük és szerepük a logikai kalkulus szempontjából közömbös.

Az iterált állítássorozatot azért tartom megengedhetőnek, mert logikai nehézséget szülő dolog származik belőle: a végtelen regresszus és a redundancia-felfogás. Máshol kifejtettem, hogy miért nem tartható a redundancia-felfogás, mely szerint "Igaz az, hogy p " és " p " ekvivalens állítások, vagyis az első állítás nem mond ki többet, mint a második. A metanyelvre vonatkozó megszorítás természetesen nem teheti érvénytelenné az általánosan érvényes logikai elveket. Tehát egyszerre, egy időben, egy és ugyanazon vonatkozásban nem tekinthetjük igaznak illetve hamisnak az egymásnak ellentmondó metaállításokat. De az igaz és a hamis szavak itt is interpretálatlan logikai értékek, és nem ismeretelméleti jelentésükben használjuk őket. Csupán arról van szó, hogy még egy olyan szigorú rendszer esetében is, amilyen a logika, nemcsak

belső, logikai követelményeket, hanem extralogikai követelményeket is szoktak támasztani a rendszerrel szemben. Az utóbbiak is megfogalmazhatók a logika nyelvén – bár ez csupán technikai kérdés –, de mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a rendszerhez képest külső követelményeket fogalmaztunk meg a rendszer nyelvén.

Amit az ismeretelméleti metaállításokról mondunk, annak természetesen érvényesnek kell lennie minden ilyen metaállításra (egyelőre csak igazság állításról van szó), de a köznap-i állítások esetén a megkülönböztetésnek nincs túl sok értelme. Mint másutt kimutattam, a köznap-i használatban nem ritka az eltérés aközött, hogy valamit igaznak tartanak és aközött, hogy az illető állítás igaz. Az állítás igazságának eldöntéséhez ugyanis rendszerint elegendő a köznyelvre való visszautalás. Az eltérés a köznyelvben többnyire kétféle. Az egyik fajtája az, amikor a köznyelvben olyan állításokat fogalmaznak meg, amelyek mellett ugyanarra a tárgyra vonatkozóan vannak tudományos állítások is, és a köznyelvi illetve a tudományos állítás nincs összhangban (józan ész versus tudomány, vagy korábbi tudományos állítások népszerűsített változatainak elterjedése, versus egzakt tudományos állítások stb.). A másik, amikor ellentmondó állítások fogalmazódnak meg a köznap-i életben, és itéletünk az informátorok megbízhatóságának értékelésében áll. Az utóbbi esetben gyakorlati és morális kérdéssről van szó, az előzőben pedig arról, hogy bizonyos állítások kimondásához az emberek nem azonos kompetenciával rendelkeznek. A kompetencia különbség azonban a köznyelvi állítások döntő többségénél nem áll fenn, és éppen ezért nincs jelentősége a megkülönböztetésnek.

Most megfogalmazom röviden az igazságállításokra vonatkozó feltevést abban a szigorú formában, ahogyan gondolom. Legyen S valamely t_1 időpontban kimondott tárgynyelvi állítás. Legyen S' S állítás igazságát kimondó állítás t_1 időpontban. Az S' az S -nek metaállítás. Legyen S'' valamely t_2 időpontban tett metaállítás S -nek, és mondja ki azt, hogy S hamis. F e l t e v é s : H a S'

igaznak és S'' hamisnak mondja S -et, akkor S'' logikai tagadása ugyan S' -nek, de nem mond semmit S' igaz vagy hamis voltáról. Ennek feltétele, hogy egyrészt $t_1 \neq t_2$, másrészt, hogy t_1 és t_2 közt "elég hosszú" idő teljen el abban az értelemben, hogy az S állításban kimondott tényre vonatkozóan új magyarázó elmélet létezzék. Tehát az S'' állítás csakis S -hez viszonyítva metaállítás, de nem az S' -höz viszonyítva. Így az S'' nem veszi fel az S' formát. Éppen ez az eredeti állítás, hogy ti. a különböző időpontokban tett és ugyanazon tárgyanyelvi állításokra vonatkozó metaállítások inkommenzurábilisak.

Milyen magyarázó megfontolások erősíthetik a fenti feltevést? Az így vagy úgy megfigyelhető dolgokat, jelenségeket, eseményeket különböző elméleti rendszerekben kimondott állítások írják le és magyarázzák. Ha nem kívánjuk relativizálni az elméleti rendszereket és állításaikat, akkor a különböző, és még inkább a rivális elméletek állításait nem tekinthetjük egyaránt igazaknak. El kell ismernünk, hogy a rivális elméletek egymás állításait cáfolhatják. Ez egyben annak az instrumentalizmusnak az elvetését is jelenti, mely szerint a rivális elméletek állításai az állítások igazsága szempontjából nem összevethetők, bár összevethetők alkalmazásukat illetően. Az instrumentalizmus azt a hibás kört eredményezi, hogy az elmélet alkalmazható, ha fogalmait valahol alkalmazni lehet. Ez oda vezet, hogy egyetlen elmélet állításáról sem mondhatjuk, hogy hamis, ha valahol alkalmazni lehet.

De ha realista ismeretelméleti és tudományfelfogás talaján állunk, akkor a rivális tudományos elméleti rendszereket elvileg összevethetjük igazságtartalmuk szempontjából. Ez érvényes a realista felfogáson belül az elméletekre, de még nem érinti közvetlenül az elméletben foglalt állítások igazságát. Az azonos jelenségeket magyarázó rivális elméletek - ha az adott korban egyáltalán tudományos elméletnek tekintik őket - sok egyaránt elfogadott feltevással és kiinduló állítással

rendelkeznek. Állításaik jó része nem egymás kontradiktórikus tagadásai. A rivális elméletek ugyanakkor részben más fogalmakkal és más apparátussal dolgoznak. A rendszer állításait saját fogalmaikkal és apparátusukkal fogalmazzák meg. Éppen ezért, egy rendszer állításáról csak úgy mondhatjuk ki az annak igazságát vagy hamisságát állító metaállítást, ha hivatkozunk arra az elméleti rendszerre, amelyben a szóbanforgó tárgynyelvi állítást is megfogalmaztuk. Ebből adódik, hogy valamely tárgynyelvi állítás más elméleti rendszerben történő igazolása vagy cáfolása (igazságának vagy hamisságának bizonyított kimondása vagy levezetése) közvetlenül nem érinti az értékelő metaállítást. A metaállítás megváltoztatása nem a korábbi metaállítást érinti, hanem a tárgynyelvi állítást tartalmazó elméleti rendszert erősíti vagy gyengíti. Az elméleti rendszerek vitái - a rivalizáló elméletek esetében - ugyanis nem a konkrét és egymástól elszigeteltnek tekintett állításokról folynak, hanem magukról az eltérő és gyakran rivális elméleti keretekről, rendszerekről. Egy adott időszakon belül - hiszen minden rendszernek megvan a maga értékelő fogalmi rendszere és apparátusa is - legalább implicite azért szó van az értékelő metaállításokról is. Ekkor azonban megint nem a konkrét metaállítást akarják kétségbe vonni - azt is -, hanem az elméleti rendszert kívánják megíngatni értékelő apparátusának lejáratásával.

A történelmileg különböző időben kialakult elméleti rendszerek esetében azonban már nincs egyáltalán szó a metaállítások kétségbe vonásáról. Ha ugyanis egy állítás igazságát kimondó metaállítás funkciója az, hogy az állítás megbízhatóságáról közöljön információt, hogy helyesen orientáljon, akkor egy történelmileg későbbi elméletnek a korábbi elméletet meghaladó felfogása egyáltalán nem teszi és nem is teheti kétségessé azt, hogy a szóbanforgó értékelő metaállítás valaha betöltötte a helyes orientálás szerepét. Természetesen előfordulhat, hogy magát a metaállítást is kétségbe kell vonni az igazságtartalom szempontjából, ez azonban nem történhet úgy, hogy pusztán a megfelelő tárgynyelvi állítást cáfoljuk

az új metaállítás kontradikciójával. Ez esetben kénytelenek vagyunk az eredeti metaállítást tárgynyelvi állításként kezelni és a tárgynyelvi állításokra vonatkozó eljárási szabályok segítségével cáfolni vagy igazolni. Erre akkor van szükség, ha azt kívánjuk kétségbe vonni, hogy a szóbanforgó meta-tétel a másik, történelmileg korábbi elméleti rendszerben sem orientált helyesen, azaz hibásan jelölte ki a megbízható állításokat.

Az esetek többségében azonban nem szokták - és meglehetősen funkciótlan is lenne - az értékelő metaállításokat összevetni az igazságtartalom szempontjából. Illusztrációképpen csupán egy történelmi példára hivatkozom. Legyenek pl. a kvantummechanika koppenhágai iskolájának a határozatlansági relációra és az elemi részecskék individualitására vonatkozó állításai a tárgynyelvi állítások. Ekkor a Neumann-teoréma - mely ezek igazságát bizonyítja matematikailag - kétségkívül ezeknek az állításoknak egy értékelő metaállítása. Az említett tárgynyelvi állításokat több fizikus kételyvel fogadta és ellenjavaslatokkal állt elő. Az ellenjavaslatok szülte elméleti keret nem bizonyult mindeddig működőképesnek, heurisztikus értéke meg sem közelíti a koppenhágai rendszerét. Ez utóbbi viszont minden nehézsége ellenére koherens és működik. Feltéve, de nem megengedve, hogy az ellentábor a jövőben mégis kiépít egy alkalmasabb elméleti rendszert, amelyben a koppenhágai állítások egy része már nem lesz érvényes, ezzel a Neumann-teoréma még nem lesz megcáfolva. Ugyanis nem lehet kétségbevonni, hogy a mai fizikában a koppenhágai tételek helyesen orientálnak, más belőlük adódó igaz állításokat állítanak elő - és a Neumann-teoréma mint metaállítás éppen ezt állítja.

Eddig a valamely állítás igazságát vagy hamisságát ki-mondó metaállítások inkommenzurabilitásának indokolására hoztam fel érveket. Már a cikk elején jeleztem, hogy az igazság-állítások elemzése mintegy paradigmája bizonyos fajta - az ismeretelméletben lényeges szerepet játszó - egyéb metaállítások viszonyára vonatkozó tételnek. Paradigmája, mert az

ismeretelmélet egyik központi problémája az igazság, mert szorosan kapcsolódik az ismeretelmélet más centrális tételeihez, és mert ezeknek a tételeknek is sok olyan hasonló jellemzőjük van, amelyek miatt az igazság-állításokat inkommensurábilisaknak mondtuk.

Aligha szorul magyarázatra, hogy az igazságprobléma középponti jelentőségű az ismeretelméletben. Már említett tanulmányomban részletesen kifejtettem, hogy az igazságprobléma megoldása összefügg az ismeretelmélet un. fundamentum-problémájának a megoldásával, sőt függ tőle. Van-e olyan szilárd alapja az emberi tudásnak, amelyet nem illethet kétség, amelyre az emberi tudás ezért alapozható – ez a fundamentum-probléma rövid megfogalmazása. A két kérdés függőségének belátásához elég megfontolni a következőket. Minthogy egy állítás igazságát egy másik, egy metaállítás mondja ki, és ez utóbbi egy állításról szól, ezért vagy egy végtelen állítás-regresszust kapunk, vagy a sornak lesz valahol egy olyan szilárd állítás-láncszeme, amelyik már nem szorul további igazolásra, hanem az eredeti állítás "végső" evidenciájául szolgál. "Végső" evidencia abban az értelemben, hogy rá vonatkozóan már nem tehető fel értelmesen az a kérdés, hogy miért megbízható az állítás (pl. az állítás igazságát kimondó állítás). Csak ha a tudásnak van fundamentuma, akkor oldható meg elvileg az igazság probléma; ha nincsen, úgy az állítás igazságát kimondó metaállítás teljesen relativisztikus és konvencionális lesz.

Nem a fundamentum-probléma pozitív megoldását kívánom itt megadni, csupán egy, a megoldásból adódó (mert úgy gondolom, hogy a problémának van pozitív megoldása), és a témához kapcsolódó mozzanatot szeretnék kiemelni. Ha van olyan állítás, amelyet bizonyos összefüggésben nem illethet kétség, akkor jogos az olyan állítások használata, amelyek úgy kezdődnek, hogy "Tudom...". A "Tudom, hogy Péter magas" állításból következik, hogy "Tudom, hogy az az állítás, hogy 'Péter magas' igaz". A "tudom" szóval kezdődő ismeretelméleti állítások ugyanúgy metaállítások, ahogyan az egy állítás igazságát

vagy hamisságát kimondó állítások is metaállítások voltak. És éppugy inkommenzurábilisak is. Inkommenzurabilitásuk éppen azért áll fenn, mert a végső evidenciául szolgáló állítások kontextus- és időfüggőek. Nem jelölhető ki egyetlen olyan állításcsoport sem eleve, véglegesen, vagy akár formális jegyek alapján, mely mindig és minden összefüggésben kételytől mentes lehetne. Ez azonban csak annyit jelent, hogy a fundamentum nem egy végleges és semmitől sem függő állításcsoport, és nem jelenti azt, hogy filozófiai értelemben relativ. A szkeptikus érv, mely szerint a "tudom" és az "ugy látszik" kifejezésekkel kezdődő állítások megkülönböztetésének nincs alapja, éppen relativisztikus gondolatmeneten nyugszik.

Ugyanez a helyzet számos más - nem a "tudom" szóval kezdődő - ismeretelméleti állítással is. Ezek is metaállítások, és a fentebb kifejtett értelemben inkommenzurábilisak. Ilyenek pl. a következők: "Azt hiszem, hogy Péter magas", "Valószínű, hogy a szóbanforgó állítás jól írja le a helyzetet", "Bizonyos vagyok benne, hogy ez az asztal kerek", stb. Ezek mind olyan állítások, melyek a tudásigénnyel kapcsolatosak, vagyis olyanok, amelyek mind kapcsolódnak az ismeretelmélet középponti problémáihoz.

Bár a tudás maga nem a valóságra vonatkozik közvetlenül, hanem az episztemikus attitűdre, vannak következményei a valóság megismerésének vonatkozásában is. A "tudom" kezdetű metaállítások ugyanis nem alkalmazhatók mindenfajta állításra. Alkalmazhatók pl. az észlelési állításokra, de nem alkalmazhatók az érzékelési állításokra. Ha valaki azt mondja, hogy "egy asztalt látok a szobában" (mely állítás veridikus észlelés esetén lefordítható az "X egy asztalt lát a szobában" állításra), akkor abból általában következik, hogy egy asztal van a szóbanforgó szobában, az állítást kimondó látóterében, azaz az illető - ha megkérdezik - mondhatja, hogy tudom, hogy egy asztal van a szobában, nem azért, mert tudja, hogy lát egy asztalt, hanem egyszerűen azért, mert lát egy asztalt. Ha viszont azt mondja, hogy "szurást érzek a hátamon", akkor ebből nem következtethet egy szuró tárgy jelenlétére, mert

esetleg érzi ugyan a szurást, de tudhatja pl. hogy semmilyen szuró tárgy nincs a közelben. Egyszerűen arról van szó, hogy nem minden típusú állítással kapcsolatban vethető fel a tudásigény kérdése.

Van ezekben a metaállításokban néhány olyan közös vonás, amely talán magyarázatul szolgál inkommenzurabilitásukra. Először is csak abban az értelemben állítások, hogy asszer-tív hangsúlyuk van. Egyikükben sincs azonban leíró rész, és mindegyikükben van értékelő rész. Egyikük sem vonatkozik közvetlenül a világra, hanem mindegyik az emberi tudás, a megismerés jellegére utal. Az "igaz", a "tudom" és a hasonló funkcióju szavak mind alapvető szerepet játszanak az emberi megismeréssel foglalkozó elméleti rendszerekben. Olyan ismeretre utalnak, amely azért nem vonható kétségbe, mert beépült életünkbe, és mert életünk elképzelhetetlen biztos-nak tekintett ismeretek nélkül. Egy adott rendszerben nem vonhatók kétségbe bizonyos fajta állítások, de kétségbe von-hatók viszont ugyanezek egy másik rendszerben. Nem tehetők kétségessé egy adott időpontban, de kétségbe vonhatók eset-leg máskor. Máskor, de ez nem jelenti azt, hogy akármikor. Valami hasonló vonatkozik az értékelésekre is. Bizonyosfajta kognitív készségeket genetikusan öröklünk, más empirikus készségekhez születésünktől kezdve társadalmi átörökités ré-vén jutunk. Mindezek elkerülhetetlenül életünkhöz tartoznak és alapját képezik mindannak, amit a további megismerés so-rán elsajátítunk.

Csak jelezni tudtam - azaz, nem kifejteni, s még ke-vésbé igazolni - azokat a megfontolásokat, melyek mögöttes háttérét képezik bizonyos ismeretelméleti állítások inkommen-zurabilitásának. Ha úgy tetszik, az egész probléma egészében inkább arra utal, hogy mennyire megoldatlan egy konzisztens ismeretelméleti rendszer kidolgozása, hogy mennyire nehéz akár egyetlen biztos pontra is hivatkozni egy-egy tétel iga-zolásánál.

Bóna Ervin

EMBERI PARAMÉTEREK A MAI TUDOMÁNYBAN

"Ha ... egy centrum nélküli tudományt kívánunk, akkor m i n d e n tudományt megbénítunk."

Engels¹

Bóna Ervin 1983. december 23-án hunyt el. Személyében intézetünk egyik legrégebbi munkatársát veszítettük el, akinek tudását, felkészültségét és nem utolsósorban szerénységét, együttműködési készségét sokáig nélkülözni fogjuk. Több évtizedes kutatói pályafutása során a tudomány rendszertani kérdéseivel foglalkozott, s azok közé a filozófusok közé tartozott, akiknek munkásságára a szaktudományok képviselői is támaszkodhattak. Ehelyütt - emlékéit felidézve - egyik legutolsó tanulmányát közöljük.

Közhelynek tűnik annak emlegetése, hogy az emberi tényezőnek fontos szerepe van a tudományban. A közhelyszerűség feloldásához nélkülözhetetlen az emberi tényezők, az emberi-társadalmi paraméterek fogalmának kellően differenciált, történeti jellegű, komplex megközelítésű, azaz valójában dialektikus értelmezése és kezelése.

Olykor az emberi tényező számbavételét csupán a tudomány alkalmazotti vonatkozásaira, az emberi-társadalmi gya-

korlattel való kapcsolatára korlátozzák. Az is előfordul, hogy a tudomány emberközpontuságának (antropocentríkusságának) kívánalmát kritikátlanul keverik az antropomorfizmusával, s a tudomány alapvetően dezantropomorfizáló jellegét abszolutizálva nem merik hangsúlyozni a tudomány antropocentrikus vonását. Az sem ritka jelenség, hogy a tudomány emberközpontuságának belátását nehezítik azok az antihumánus tendenciák, amelyek - egyrészt a tudomány sikereivel visszaélve, másrészt a tudományos ismeretek "fehér foltjain" élösködve - a tudományművelésen kívüli társadalmi (politikai, gazdasági) tevékenységi szférák működésének termékeiként jelentkeznek. Néha az objektivitás tulhajtásai, máskor a szcientizmus egyoldalúságai akadályozzák az emberi paraméterek kellően sokoldalú figyelembe vételét.

Tudományfogalom és emberi paraméterek

Az emberi paramétereknek a tudományban - ezen belül a mai tudományban - megmutatkozó szerepének az elemzését kezdjük a tudományfogalom közelítő jellemzésével.²

A tudomány nyílt, dinamikus, fejlődő, társadalmi tevékenységi és eredmény-rendszer, a társadalmi tudat egyik igen fontos és sajátos formája. Egyrészt céltudatos társadalmi tevékenységforma, amely a természeti, társadalmi és szellemi valóság objektiv tulajdonságainak és mozgástörvényeinek elméletekben történő visszatükrözését, előrelátását és gyakorlati alkalmazását célozza. Másrészt a tudomány a megelőző problémakörök összefüggő rendszerébe beilleszthető, módszeresen szerzett, igazolt, szüntelenül gyarapodó, minőségileg is tökéletesedő ismeretek rendszere. A tudomány a termelési szféra köréből vált ki, a munka speciális formájának, a szellemi munkának a "terméke", a termelés fontos faktora, annak szellemi potenciálja, s a fejlődéssel mindinkább kibontakozik társadalmi termelőerő-jellege. Mind szorosabb kapcsolatba kerül egyéb társadalmi tevékenységformákkal.

A tudománynak, mint társadalmi képződménynek alapvető jellegét társadalomontológiai helyzete határozza meg. A tu-

domány a világot olyannak igyekszik felfogni, amilyen az önmagában, de mivel a megismerés az emberi szubjektum történetileg is meghatározott "szűrőjén" keresztül történik, ezért mindennemű tudományos objektíváció (így pl. metodika, elmélet, materiális objektíválás) magán viseli az emberi vonatkozásokat, célokat, "szelekciós mechanizmusok"-at oly módon, hogy a tudományos objektíváció mindig mint az objektív és szubjektív dialektikus egysége jelenik meg. Az objektív törvényt például a tudomány tudományos törvényként fogalmazza meg, s ez utóbbi az objektív jelleg mellett történetileg determinált szubjektív jelleget is mutat; a tudományos törvényben az objektív és szubjektív dialektikus egysége nyilvánul meg. (Hasonló a helyzet a tudományos elmélettel kapcsolatban is.)

A tudomány az emberi-társadalmi munka terméke. Az emberi-társadalmi célok tehát releváns, sőt központi elemekként részei a tudományművelésnek, annak kezdeteitől mindmáig és a jövőben is.

A valóság csupán töredékeiben, részleteiben, fokozatosan válik a tudomány tárgyává, mégpedig a megismerő szubjektum természetét is magába ötvözőtt formában, szubjektíve szelektáltan, valamint a történelmileg determinált teleologikus mozzanatok szűrőjén keresztül. A tárgyi szelekció eleve antropomorf (és antropocentrikus) jellege tagadhatatlan. A lehetséges célkitűzések a történetileg értelmezett emberi természet függvényei, így ezek szelektáló szerepe nem mentes az antropomorf jellegű kiindulástól.

A dezantropomorfizáció az embernek a tudományos tevékenység során mutatkozó módszertani szemléletében nyilvánul meg, míg az antropocentrizmus fogalmában alapvetően a tudomány társadalomontológiai természete fejeződik ki, amellelt, hogy ez utóbbi fogalomban módszertani aspektusok is kifejezésre jutnak.

A dezantropomorfizáció folyamat, tendencia, de a tudomány e módszertani jellege nem mond ellent annak, hogy egyrészt a tudományos tevékenység, másrészt a konkrét tudományos

ismeretek ne mutatnának antropomorf vonásokat. A tudományos fejlődés, fejlettség függvényében mind magasabb - mind dezantropomorfizáltabb - szinten jelentkeznek is e vonások. A tudományművelés minden korszakában - a maiban is - mindig valamiféle - rendszerként létező - "antropomorf fogódzó" az, amely a dezantropomorfizáló jellegű továbbhaladás bázisául szolgál.

A tudomány tudatforma-mivoltában természetszerűen magában hordja antropocentrikus jellegét. A különböző tudatszintek, az eltérő tudatfejlődési fázisok létezésével együtt jár az antropomorf vonások, ezek más-más fejlődési-fejlettségi stádiumainak és konkrét megjelenési formáinak létezése, s tendenciájában a dezantropomorfizáló jellegű előrehaladás, továbbfejlődés.

Másrésről a tudomány a társadalmi létszféra eleme is egyben. Már genézise - a társadalmi termelésből való "származása" - is involválja ember-centrikusságát. A termeléssel való - bár különböző erősségű és jellegű - állandó kapcsolata mind közvetlenebb és erőteljesebb termelőerő- illetve szervezőerő-jellege még explicittebbé teszi a tudomány antropocentrikusságát.

Emberi paraméterek a tudomány kognitív szférájában

Az emberi paraméterek megjelenéséről, szerepéről a tudomány kognitív és regulatív szférájában egyaránt szólhatunk. A kognitív szféra egyik fő problémaköre a tudomány tárgyának megválasztása és alakulása a tudománytörténet során. E tanulmány elején történt már utalás arra, hogy a tárgy kiválasztás mindenkor az emberi tudat társadalmilag meghatározott "szűrőjén" keresztül, tehát az emberi (társadalmi) szubjektumnak az emberi dimenziók világa felől közelítő "szelekciós mechanizmusának" útján, ennek elengedhetetlen közvetítésével történik. Itt van tehát - a tanulmányozás tárgya kiválasztásában - az első szubjektív mozzanat, amely szervesen beépül a

tudományos megismerés (mint folyamat) és ismeret (mint eredmény) szerkezetébe, objektív-szubjektív rendszert képezve a kognitív szféra egészén belül. A tudományművelés egyre szélesedő területén a kutatás tárgya az objektív valóság ún. "második formája", amelyet az "emberivé tett természet" névvel is illetünk. Ez már a maga "tisztá objektivitásában" is az objektív és szubjektív meghatározott együttese, amelyet a kutatási tárggyá választás további szubjektív elemekkel egészít ki. Mindenképpen egyetértek azzal a megállapítással, hogy "... a másodlagos valóság objektivitása, a tudati tényezők lényegi determinációs szerepe miatt, nem értékelhető másként, mint az objektív (a szó hagyományos értelmében véve) és a szubjektív dialektikus egysége."³ A "második valóság" megismerésében a szubjektív kétszeresen épül be mind a tudományos megismerés folyamatába, mind annak történelmileg determinált eredményébe.

Az objektív valóság mindennemű emberi megismerésben - a tudományosban is - az objektív és szubjektív történetileg meghatározott dialektikus egységeként jelenik meg. E tény természetesen semmiképpen sem teszi kérdésessé sem az objektív önmagában való létezését, sem annak elsődlegességét a tudattal, ezen belül a tudati elsajátítással a valóságról történetileg kialakult, kialakított képpel szemben. Tudjuk: "Az ember tudata nemcsak tükrözi az objektív világot, hanem teremti is."⁴ E "teremtés"-ben a tudati aktivitás tárgyi-materiális objektivációkhoz vezet, s ezekben a tudományos szintű tudati aktivitásnak mind nagyobb szerep jut.

A megismerés alapvető "eszköze" a nyelv, a maga szemiotikai rendszereivel. A tudományos nyelv a mindennapi nyelvből alakult és formálódik állandóan; magán viseli ez utóbbi antropomorfizmusát, de a dezantropomorfizáció - mint a tudományra jellemző metodikai tendencia - a tudományos nyelv alakulásában is jól nyomon követhető. A fogalmak - ezen belül a tudományos fogalmak - az ember fogalmai, történelmi képződmények, antropomorf bélyegekkal és dezantropomorfizáló "szándékokkal", szemantikai változásokkal (értelmezési, je-

lentesbeli tartalmi módosulásokkal). A tudományos nyelvhasználatot, a tudományos fogalmakat, kijelentéseket, problémafelvetéseket kifejező terminológia történeti jellegű elemzése rámutat az atropomorf eredetre.

W. Ostwald írja: "A legáltalánosabb fogalmazásban tudományt nevezzük ismétlődő események részleteinek ismeretén alapuló ama képességünket, hogy jövőben beálló folyamatokat előre meg tudunk jósolni."⁵ Kétségtelen, hogy a tudomány egyik igen fontos funkciója (W. Ostwald szerint a tudományfogalom immanens tartozéka) a jövőt előre jelző, azaz az ún. prognosztikus funkció. Eredete - amiként a tudományé is - a termelő munkához, annak teleologikus tételezettségéhez nyulik vissza. A cél, a célkitűzés mindig a jövő irányába mutat, realitását az a tapasztalat adja, hogy a múlt és a jelen realitásai (objektumai, tendenciái), tulmutatnak önmaguk "itt és most" létezésén, potencialitások "hordozói" lesznek, s e potencialitások realizálód(hat)nak, aktualizálód(hat)nak a közeli vagy a távolabbi jövőben.

Korunknak éppen a tudomány által felgyorsított világában egyre közelebb kerül jelenünkhöz még a távolinak mondott jövő is; jelenbeli ismereteket, döntéseket, operatív cselekvéseket kényszerítve ki kívánt és elérhető potencialitások jövőbeli - olykor már meglehetősen távoli jövőbeli - realizálása, aktualizálása érdekében. A tudomány emberközpontúsága különösen pregnáns módon fejeződik ki korunk jövőre orientált kutatásaiban. A tudományos előrelátás tulmutat a tudomány kognitív szféráján annak regulatív ("funkcionális") szférája irányába.

A kognitív szféra keretén belül kell szólnunk az emberi tényezőknél a tudománymetodikával kapcsolatos jelentkezéséről. A módszer általában valamely cél elérésének eszköze. A megismerésre vonatkoztatva a módszer adott dolog (objektum, folyamat, reláció) gondolati megalkotására vagy reprodukálására szolgál. Alkalmazása elengedhetetlen a tudományos megismeréshez. A módszer valójában a dolog tudatosult és egyben elővételezett belső természete.

A módszert elsődlegesen az adott dolog természete determinálja, de realizálására csak az emberi (társadalmi) tudat - a megismerő szubjektum - "szűrőjének" közvetítésével kerülhet sor. A "szűrő-jelleg" természetesen nem jelentheti azt, hogy a tudati tényező szerepe passzivitásra korlátozódik. A tudományfejlődéssel a tudati tényező egyre aktívabb szerepet vállal és tölt be a megismerésben, ennek metodikai szférája alakulásában, alakításában. Az is természetes, hogy a szubjektív oldal illetve hozzájárulás nem holmi "függelék"-ként, hanem a dolog természetére jellemző objektív oldallal szoros egységben adja a metodika (ezen belül: az adott konkrét tudományos módszer) egészét. A tudomány antropocentrikus természete jól tükröződik a tudomány "metodikai metszetének"⁶ szinkronikus és diakronikus elemzése során egyaránt.

Az antropomorfizáció és dezantropomorfizáció (mint bázis és mint tendencia) dialektikája is jól tettenérhető a tudományos módszerek illetve módszertan tanulmányozása kapcsán. Részletező elemzés helyett csupán egyetlen kiragadott példára szorítkozom. Vegyük szemügyre a szemléletességre való törekvést mint megismerési módszertani igényt.

A szemléletesség iránti igény nemcsak mint dialektikai elvárás jelentkezik, hanem fontos szerepet tölt be a tudomány módszertani eszköztárában is. Itt a közvetlen érzéki szemlélet jelenti a tudományos ismeretszerzés elsődleges módszertani fogódzóját az új ismeretek szerzése, a valóság mind újabb területeinek tudományos elsajátítása irányában. Az emberi dimenziótól⁷ távolodva a szemléletességi igény és az új ismeretekhez vezető szemléletes bázis mind közvetettebbé válik. A szemléletességhez kapcsolódó antropomorfizmus rétegzett, a tudományfejlődéstől függően különböző szinteket képvisel (párhuzamosan a szemléletesség - és az azt biztosító érzékelő rendszerek - közvetettségi fokával). Az újabb szemléletességi szint dezantropomorfizáló irányu fejlesztéssel érhető el. A tudománymetodika fegyvertárában fontos szerepet töltenek be a modell-módszerek, ezek különböző típusai (elméleti, materiális; matematikai, jelmodellek stb.), ame-

lyek jelentősek a szemléletesség biztosítása és a mind egyzaktabb, elvontabb szemléletességi fokozatok, szintek elérésére tekintetében.

Az emberi dimenziótól jelentősen eltávolodva, a dezantropomorfizáció előrehaladtával, meghatározott absztrakciós szint elérésével egyre inkább hangoztatjuk a szemléletességi elv feladását, az ún. "szemléltethetetlenségi elv" elfogadásának szükségességét,⁸ és azt, hogy e módszertani elv (amely speciális esetként - határesetként - magába foglalja a szemléletességet) nem csupán a tudati (megismerési) korlátozottság és a közvetítő eszközbeli tökéletlenség követelménye, hanem az emberi dimenziótól igen távol eső dolgok ontológiai jellemzőinek folyománya is.

Emberi paraméterek a tudomány regulatív szférájában

A tudomány regulatív szerepe sokrétű - történelmileg meghatározott - belső és külső funkciói révén realizálódik. A tudomány egyre szorosabb kölcsönhatása lép egyéb társadalmi tevékenység- és eredményrendszerekkel (mindennapok, termelés, politika, oktatás-nevelés, művészet, sport stb.). A tudománynak e társadalmi szférák fejlesztéséhez történő hozzájárulása egyik megnyilvánulási formája a tudomány humanizációs tendenciái térhódításának.

A tudomány diffúziója eredményeként megjelentek és rohamos fejlődést mutattak az egyes társadalmi szférák tudományai. Gondoljunk például a gazdaság, a gazdálkodás, a politika, a technika, az oktatás és nevelés, a művészet, a sport általános és szektorális tudományaira és kutatási ágaira. A politikatudomány (politológia), a műszaki-technikai tudományok, a didaktika, a pedagógia, a művészettudomány, a sporttudomány mellett, pontosabban ezeken belül megtalálhatók ezek további tagozódásainak tudományágai, kutatási területei (pl. vezetés-tudomány, irodalomtudomány, zenetudomány) is.

Az embercentrikusságot különösen jól kimutathatjuk kon-
runk tudománya differenciálódási és integrálódási tendenciái
mozgató rugóinak elemzésekor. A különböző tudományterülete-
ken relativ önállóságra tettek szert bizonyos emberi saját-
tosságok (pl. viselkedést, magatartást, munkát, döntést, ve-
zetést, személyiségjegyeket) kiemelő, külön tudományok, ku-
tatási ágak. Az integráló-szintetizáló tendenciák térhódítá-
sa igen gyakran kerül kapcsolatba az ember igényeit, lehető-
ségeit, szempontjait sokoldaluan kutató tudományos probléma-
felvetésekkel. E kapcsolatba kerülés nem ritkán új kutatási
területek kialakulásához vezet. Olyanokra gondoljunk, mint a
tágan értelmezett antropológia, az ún. emberi és társadalmi
mérnökség (human engineering, social engineering), a munka
gazdaságos megszervezésének, az ésszerű erőlkifejtésnek a tu-
dományaként számontartott ergonómia, az öregkor vizsgálatára
szerveződött gerontológia, a széles természeti és társadalmi
bázison (és semmiképpen sem a hírhedt fasiszta fajelméleti
alapon) értelmezett eugenika, az ember és a környezet viszo-
nyát mindinkább aktivizálódó formában vizsgáló környezettu-
domány.⁹

A tudomány regulatív szerepével kapcsolatban jól érzé-
kelhető az antropocentrikusság és a humanizáció közötti kü-
lönbség is. Az előbbi tágabb fogalom, magába foglal(hat) an-
tihuánus felhasználásokat, scientista torzulásokat illetve
tudományellenes magatartásformákat is. Az antropocentrikus-
ság nem (illetve csak áttételesen) érzékeny a társadalmi
rendszer jellege, a pártos magatartás iránt; ezzel szemben
a humanizáció nagyonis függvénye ez utóbbiaknak. A társadal-
mi formáció jelentősen meghatározza azt, hogy a tudomány re-
gulatív szerepe huánus vagy antihuánus irányban bontako-
zik-e ki, illetve, hogy a tudományban rejlő potencialitások
aktualizálásában (az alternatívák realizálásában) ezen el-
lentétes irányulások közötti arány miként alakul. Bár a tu-
dományos eredmények antihuánus alkalmazásában nem maga a
tudomány-szféra, hanem az adott társadalmi (politikai, hatal-
mi) szféra a ludas, felvetődik a tudomány művelőinek fele-

lőssége is, s ez korunk rohamos tudományfejlődési körülményei között különösen hatványozott formában jelentkezik. A devianciákat nem a tudományszféra hordozza, de a tudósok, kutatók humánus magatartásukkal sokat tehetnek annak érdekében, hogy a tudományban rejlő lehetőségek ne emberellenes irányokban bontakozzanak ki. További különbség az is, hogy az antropocentríkusság a tudomány kognitív és regulatív szféráját egyaránt áthatja, a humanizáció pedig közvetlenül csak a regulatív szféra körében értelmezhető, bár az erre való társadalmi törekvés a tudomány kognitív szférájában is kimutatható. (Napjainkban például abban, hogy bizonyos - pl. mikrobiológiai, genetikai, eugenikai, humángenetikai, farmakopszichológiai - kutatásokat csak különös körültekintéssel végezhetnek, illetve korlátozásukra avagy ideiglenes felfüggesztésükre is sor kerülhet.)

A tudománystrukturának és modellezésének - azaz a tudomány osztályozásának-rendszerezésének - alakulásában is nyomon követhetők az emberi paraméterek. A tudomány adott korban mutatott rendszere - és így rendszerezése - szempontjából annak figyelembe vétele a legalapvetőbb, hogy a tudomány társadalmi képződmény, a maga sajátos társadalomontológiai karakterével. Strukturáját nem csupán az határozza meg, hogy miről szól, mi az az objektív tartalom, amelyet feltár, amelyre vonatkozik, hanem elsősorban az adott korban mutatott emberi-társadalmi "hozzaállás", amely egyrészt a társadalmi-gazdasági "háttérrel" - a tudományművelés "környezetét" - mint külső tényezőt foglalja magába, másrészt a tudósok, kutatók tudományon belüli fejlettségét, szemléletmódját és aspirációit fejezi ki, a maguk gnoszeológiai, metodikai és nem utolsósorban gyakorlati (funkcionális) érettségével, sajátosságaival.

Ha az alapvetően társadalmi meghatározottságu tudományokat és kutatási területeket kívánjuk adott korban rendszerezni, akkor korántsem elegendő, sőt nagyonis egyoldalú azon dolgok rendszerére gondolni, amelyek az egyes tudományok tárgyait alkotják. Konkrétan például: a tudományrendszerezés

nem azonos a mozgásformák, illetve anyagi szintek rendszerezésével. Azon túl, hogy ez utóbbiak rendszerezése is magában hord a tudományos megismerés természetéből folyó szubjektív mozzanatokot, a tudományrendszerezés meglehetősen bonyolult társadalmi tevékenység- és eredményrendszer történelmileg determinált objektívációit kívánja egymással kapcsolatba, rendszerbe foglalni. Ebben pedig a tanulmányozott tárgyak ontológiai vonatkozásain túl mindenképpen figyelembe kell venni a tudományművelés gnoszeológiai, metodikai és funkcionális vonatkozásait is. Nagyonis az emberi társadalmi, gazdasági és tudományos fejlettség és aspirációk függvénye - tehát eleve antropocentrikus indíttatású - az, hogy adott korban és helyen minden diszciplináris önállósulásokra kerül sor. S az sem tagadható, hogy ezen önállósulásokban az antropomorfizmus ilyen vagy olyan formái is jelen vannak (hangtan, hőtan, fénytán stb.), mégha a tudományos fejlődés éppen a dezantropomorfizálás irányában mutat is (pl. rezgéstán).

Már a multból is sok olyan tudományrendszerezésről tudunk, amelyekben a felosztás alapját nem a tanulmányozott dolgok ontológiai karaktere alkotta, hanem a tudományt művelő szubjektumnak valamilyen - a tudományművelés szempontjából relevánsnak tartott - sajátossága. Nem bocsátkozhatok tudományrendszerezés-történeti elemzésbe. Csupán egyetlen példára utalok: Francis Bacon az emberi lelki tevékenység jellege (emlékezet, képzelet, értelem) szerint végezte el kora tudományának felosztását, filozófiai rendszerbe foglalását.¹⁰

Nem kevés azon tudományrendszerezők száma, akik a rendszerezés több, egyaránt jogos és lényeges szempontját igyekeznek érvényesíteni. Ezek némelyike éppen a tudomány társadalmi természetét - és ezzel annak antropocentrikus jellegét - veszi alapul. Itt is csak egyetlen példára szorítkozom történeti elemzés helyett. Kornis Gyula a tárgy szerinti felosztás mellett a módszer, a logikai cél, az értékvonatköztetés, valamint a típus szerinti megkülönböztetés és rendszerezés jogosságáról szól.¹¹ Néhány tanulmányban magam is

olyan értelemben foglaltam állást (a tudományfogalom közelítő jellemzéséből, a tudomány társadalomontológiai lényegéből kiindulva), hogy a tudomány rendszerezése több szempont (ontológiai, gnoszeológiai, metodikai és funkcionális) együttes figyelembe vételét igényli.

Jelentős hagyományai vannak az olyan tudományrendszerezésnek, amely elsősorban a tudomány különféle gyakorlati vonatkozásait (funkcionális oldalát, regulatív szerepét) veszi alapul. E rendszerezés-típus mai változatainak elemzése különösen tanulságos számunkra a tudomány antropocentrikus jellege szempontjából. A tudomány funkcionális aspektusának tudományrendszerezési primátusát és relevanciáját kiérlelt és meggyőző tanulmányban mutatja be például Farkas János.¹² Tanulmányában a tudomány emberi vonatkozásait, antropocentrizmusát mindenekelőtt a tudomány funkcionális karaktere irányából közelíti meg. A cél-orientált operatív emberi tevékenység az, amelynek során a tudományrendszerezés mint kutatási probléma-háló megtervezése, kiépítése értelmes és fontos szerephez jut a konkrét tudományos feladatok megoldásában, az innovációs "láncok" (pontosabban: az innovációs szerkezetek, rendszerek) kialakításában, eredményes vitelében.

Többen az "objektív" felosztás, a "természetes" rendszerezés igényét vetik fel a tudományrendszerezéssel kapcsolatban. Ezt a követelményt általában a tudomány tárgyát alkotó dolgok "objektív", "természetes" osztályozására-rendszerezésére irányuló törekvéssel azonosítják. Ez az igény több szempontból is indokolatlan. A tárgy kiválasztás - ahogyan erről már szóltam - maga is tartalmaz történelmileg determinált emberi-társadalmi - ha tetszik: szubjektív - mozzanatokot, még hozzá igen lényeges tárgymeghatározóként. A tudomány (mint tevékenység és mint ennek eredménye) lényege nem merül ki a tanulmányozási tárgy mégoly releváns sajátosságaiban. A tudományos megismeréshez kapcsolódó gnoszeológiai, metodikai és praktikus mozzanatok tudományra vonatkoztatott relevanciája méltánytalannak tartja az így értelmezett "objektivitási" és "természetességi" igényt; ezzel szemben nem-

csak megengedi, de meg is kívánja az emberi-társadalmi szubjektivitás érvényesítését, és ennek révén "mesterséges" tudományrendszerkezési modellek kialakítását. Olyan modellekét, amelyek operatív segítséget képesek nyújtani további tudományos kutatások, valamint hatékony innovációs tevékenységek vitele számára.

Tézisszerű összefoglalás

Befejezésül tézisszerű összefoglalást kívánok nyújtani. Ebben röviden sorra veszem egyrészt az emberi paraméterek jelenlétét, fontosságát a mindenkori tudományban, másrészt a paraméterek sajátos alakulását és megjelenési formáit korunk (a közelmúlt, a jelen és a várható jövő) tudományában.

Vegyük elsőnek az emberi paraméterek helyzetét, szerepét a mindenkori tudományban.

- Az alapvetően társadalomontológiai meghatározottságu tudomány művelő alanya az ember.
- A tudomány antropocentríkussága a tárgyi, ismeretelméleti, módszertani és funkcionális (praktikus) szfératerületén egyaránt nyomon követhető.
- Már a tudomány genézise (a termelő munkából való származása) is feltételezi és meghatározza annak antropocentríkus jellegét.
- A tudomány történeti jellege szoros kapcsolatban áll antropocentríkusságával.
- Az antropocentríkusság magába foglal(hat) humánus és antihumánus tendenciákat egyaránt.
- A tudomány dezantropomorfizál, de az antropomorfizmus történelmileg meghatározott szintje is mindig jelen van a tudományban.
- Az embernek (mint a tudományművelés mindenkori alanyának) alapvető szerepe van a tudomány mindenkori tárgya megválasztásában.
- A tudomány humanizációjának jellege, minősége, mértéke mindenkor függvénye az adott társadalmi rendnek, osztályviszonyoknak.

- A szobjektív tényező, az emberi aktivitás minden kor tudományában fontos szerepet játszik, bár a különböző tudományterületeken eltérő jelleggel, mértékben és megjelenési formában.
- A tudományművelés alapvető "eszköze" a nyelv, amelyben jól nyomon követhető a tudomány antropocentrikus jellege, valamint az antropomorfizmus-dezantropomorfizmus dialektikája.
- A tudomány mindenkor "velejárója" a jövőbelátási igény és lehetőség, amely fontos megjelenési formája a tudomány emberközpontuságának.

Nézzük most röviden, hogy milyen sajátosságokat mutatnak az emberi paraméterek korunk tudományában?

- A tudományos-technikai haladás felgyorsulásával ugyánszerűen megnövekedett a tudomány közvetlen termelő- és szervező- szerepe, s ezzel még jelentősebbé vált a tudomány regulatív funkciója és ennek velejárójaként az emberi tényezők fontossága.
- Ilyen irányban hat a tudomány egyéb társadalmi szférákkal való kapcsolódásának egyre sokrétűbbé és bensőségesebbé válása is.
- Az ember mind több tudománynak vált tárgyává; megjelentek olyan új komplex tudományok, amelyek az ember sokoldalú tanulmányozását tűzik ki céljukul.
- Mind nagyobb szerepet kap napjaink tudományában az objektív valóság "második formája" tanulmányozása, és az együttjár az emberi tényezőknek a kutatásban mutatott fokozódó aktivizálódásával, s az emberitársadalmi szubjektív mozzanatoknak az objektív valóságba történő egyre szervesebb, sokrétűbb és tartalmasabb beépülésével.
- Az antropomorfizációnak és dezantropomorfizációnak (és dialektikájuknak) meglehetősen magas szintjével kell számolnunk korunk tudományában.

- Bár a humanista tendenciák térhódítása megfigyelhető korunk tudományában, de emellett a humánus és anti-humánus irányulások igen erőteljes konfrontációjával találkozunk.
- A tudomány napjainkra jellemző nagymérvű intézményszerűsülése sajátos formában és mértékben helyezte előtérbe az emberi paraméterek tudományos megnyilvánulási formáit.
- A tudományos kutatások komplexitása, probléma-centrikusságra törekvése (amely főleg korunk tudományának egyik fő jellemzője) szoros kapcsolatban áll a tudomány antropocentrikusságával.
- Az események felgyorsulása, a "téridő-rövidülés", az interdependencia arányainak felduzzadása, a jövőnek a jelenhez való rohamos "közeledése" erősen fel fokozták a jövő tudományos előrelátásának igényét, és ezzel még közvetlenebbül rámutattak a tudomány emberközpontuságára.
- A gazdaságtudományok és a szociológia szűkebb területéről a tudomány tágabb körére diffundáltak olyan fogalmak, mint a szükséglet, a motiváció, az érdek, az érték, s e diffúzió tovább növelte és szélesítette az emberi-társadalmi aspektusok tudományos jelentőségét.
- Az utóbbi évtizedekben fokozott jelentőségre tettek szert a tudományművelésben az etikai megfontolások (a kutatásetikai kérdések, a kutatói felelősség morális problémái), s ez együttjár a tudomány emberközpontusága, humanizálásra törekvése új oldalainak, vonásainak felszínre kerülésével és továbbfejlődésével.

MTA Filozófiai Intézet

A tanulmány "A társadalmi struktúra és tudat fejlődése" című OTTKT főirányhoz kapcsolódik

JEGYZETEK

1. ENGELS, F.: A természet dialektikája. In: MEM 20. kötet. Kossuth, Budapest, 1963. 511. old.
2. A tudomány fogalmának sokféle meghatározása lehetséges. Vö. pl. BÓNA Ervin - FARKAS János szerk.: A tudomány néhány elméleti kérdése. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 23-25. old. FARKAS János: A modern tudomány szerkezete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 129-133. old. ill. 221-225. old. - Az alábbi összefoglalás inkább csak a tudományfogalom közelítő jellemzése kíván lenni, s nem tart igényt arra, hogy azt definícióként kezeljük.
3. MÜLLER Antal: Az objektivitás és adekvátság problémája a fizikai megismerésben. Magyar Filozófiai Szemle, 1980/2. 232. old. (A szerzőnél végig kiemelve)
4. LENIN, V.I.: Filozófiai füzetek. Hegel "A logika tudománya" c. művének konspektusa. In: Művei, 38. kötet, Budapest, 1961. 196. old.
5. OSTWALD, W.: Bevezetés a természetfilozófiába. Budapest, 1908. 15. old.
6. Vö. erről bővebben: BÓNA Ervin: A kémiai tudományok és kutatási ágak rendszerezési kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 15-22. old.; BÓNA Ervin: A mai tudománystruktúra és modellezésének kérdései. MM. Tájékoztató, 1969/6. 81-83. old.; BÓNA Ervin - FARKAS János: A tudomány szerkezeti kérdései. In: BÓNA Ervin - FARKAS János szerk.: A tudomány néhány elméleti kérdése. [2]-nél i.m. 149-152. old.
7. A dimenzióról itt - és a továbbiakban - differenciáltan kívánok szólni, ide értve a tér- és időbeli, valamint a mennyiségi és minőségi vonatkozásokat egyaránt.
8. Vö. erről bővebben V.P. BRANSZKIJ: Философские проблемы современной физики. Изд.

Len.Univ. 1962. 13-16. old.

9. Helyesebb és korszerűbb e kutatási területet környezettudománynak vagy környezetkutatásnak nevezni a környezetvédelem megjelölés helyett. Az előbbieken benne foglaltatik az aktivitás és a preventivitás, vagyis az optimális környezet megtervezésének, kialakításának és továbbfejlesztésének gondolata is, míg az utóbbi inkább csak valamiféle védekező passzivitást sugall, a már meglévő utólagos módosításának, "kijavításának" igényét, illetve követelményét. Bár a környezetre való emberi-társadalmi ráhatás kezdetibb fázisában e passzívabb beavatkozás mutatkozik aktuálisabbnak, ez azonban mindjobban kiegészítésre szorul a megelőző, a tervező (és kivitelező) jellegű aktív beavatkozás irányából.

10. Vö. BACON, F.: De dignitate et augmentis stientiarum. (1623.)

11. Vö. KORNIS Gyula: Bevezetés a tudományos gondolkodásba. - A tudomány fogalma és rendszere. Budapest, 1922. 147-194. old.

12. Vö. FARKAS János: A modern tudomány szerkezete. [2]-nél i.m. Az emberi paramétereknek a tudományban tapasztalható sokrétű arculatát mutatja be a szerző "A tudomány társadalmi lényege" című könyvében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

VITELÓ[¶]

Az ujplatonikus fény- és formametafizika egyfelől egy erősen transzcendentalista esztétikai koncepció kialakulásához vezetett, mint Ulrich von Strassburg esetében láttuk. Másfelől azonban, miként Robert Grosseteste példája is mutatja, ugyanez az ujplatonikus filozófiai tan empirikus tendenciák kibontakozásához is vezethetett a természetfilozófiában az optikai és geometriai vizsgálódásokkal való összekapcsolódás révén. Ennek a metafizikai indíttatású természet-filozófiai empirizmusnak bizonyos esztétikai vonatkozású konzekvenciáit figyelhetjük meg Vitelónál.

Vitelo 1220. és 1230. között született Sziléziában (akkor Polonia), Thüringiából való német apától és lengyel anyától. Ezért művéhez írt előszavában magát "thuringopolonus"-nak nevezi. 1260. táján Itáliába ment, Páduában filozófiai és természettudományos tanulmányokat folytatott. Viterbóban megismerkedett és baráti viszonyba került Moerbeke Vilmostal, a görög filozófiai irodalom híres fordítójával, az ujplatonikus eszmék terjesztőjével és a természettudományos érdeklődés ösztönzőjével, aki 1266. és 1271. között, valamint 1276-tól 1277-ig az itt székelő pápai udvarban

[¶]Részlet "A középkor esztétikája" (Szemelvények a patrisztikus és skolasztikus irodalomból) címen a Gondolat Kiadónál megjelenő kötet anyagából.

tartózkodott. Moerbeke ösztönözte Vitelot *Perspectiva* című munkája megírására: ez 1270. és 1277. között készülhetett. Vitelo egyéb munkákat is írt, amelyek közül több eddig nem került elő. Élete végén hazájában tartózkodott.

A *Perspectiva* (vagy *Optica*) egy jelentős arab természettudományos munkának, a Nyugaton Alhazen néven ismeretes Ibn-al-Haiszam (965-1038) optikájának XII. századi latin nyelvű fordításából (*De aspectibus* vagy *Perspectiva*) készült átdolgozás, amely 10 könyvben az optika geometriai alapelveivel, a fény és a tükrök problémáival, a fénytöréssel, a látás fiziológiájával és pszichológiájával, az érzéki csalódásokkal stb. foglalkozik. Vitelo művét később maga J. Kepler kommentálta (*Ad Witelionem paralipomena, quibus Astronomiae pars optica traditur. Francofurti 1604.*)

Vitelo, amint ez a *Perspectiva*-nak Moerbeke Vilmoshoz írt ajánlásából kitűnik, egy újplatonikus jellegű, Grosseteste fénymetafizikájához és fénykozmológiájához igen hasonló, dinamikus világkép híve, amelyben az isteni ösforrásból kiáramló szellemi fény az érzéki fénynek - az általános testi formának, az egyetemes kauzális hatás közegének - a közvetítésével konstituálja a testi világ formagazdagságát. A fény hatásmódja a geometriai és optikai törvényeket követi, a fénysugár egyenesvonalu, hegyes-, tompa- és derékszögű terjedése szerint.

Igen figyelemreméltóak Alhazen és Vitelo művének a látás pszichológiájára vonatkozó belátásai. Ezeket - Tatar-kiewicz nyomán - négy pontban foglalhatjuk össze: 1. A látható világ néhány jelenségét egyedül a látási benyomások révén ragadhatjuk meg (pl. a fényt, a színeket). A fényt és színeket a látási érzékelés által ragadjuk meg, és a látással csak őket ragadjuk meg. 2. Minden egyéb esetben - különösen az alak megragadásában - a látási benyomás elégtelen. A látás mellett itt az értelem is szerepet játszik. Az egyszerű érzéki benyomásokra ugyanis komplex észlelő-szemlélő aktusok épülnek, amelyek kiegészítik az egyszerű vizuális érzékeléseket. Ezeknek a magasabb fokú aktusoknak tulajdonít-

ható a látható világ megismerése, nem pedig egyszerűen a látásnak és az érzéki benyomásoknak. 3. Az észlelésben - a látási benyomásokon kívül - ítélő és megkülönböztető erő, tehát egy értelmi képesség is működik. Ez nem azonos az értelemmel. Az értelem ugyanis általános elvekkel dolgozik, ez a képesség ellenben (*vis iudicativa vel distinctiva*) az értelem konkrét, előzetesen megszerzett anyagával dolgozik. Az észlelés felhasználja az emlékezetet, amely tartalmazza a dolgok egyedi és faji képmásait (*intentiones particulares - intentiones speciales*). Az észlelés, különösen a bonyolultabb esetekben, figyelmet és erőfeszítést (*intuitio diligens*) igényel. Az emberek általában nincsenek tudatában annak, hogy látásukban értelmi erő is közrehat. Ez a gondolati működés gyorsasága miatt van így. 4. Az észlelés által megragadhatjuk a térbeli alakokat és formákat, felismerhetjük az alakoknak az értelmünkben levő képmásukkal való hasonlóságát. Az ítélőképesség aktivitása azt is lehetővé teszi, hogy felismerjünk olyan dolgokat, amelyeket csak részlegesen látunk (pl. embert a kezéről, az egész szót néhány betűből). Az észlelésben összehasonlítjuk és megkülönböztetjük a dolgokat, észleljük hasonlóságaikat és különbségeiket. Tehát az asszociáció lényeges szerepet játszik az észlelésben, a látható világ megragadásában. (Ld. Wł. Tatarkiewicz, *History of Aesthetics*, II. 263-264. old.)

Szemelvényünkben közlünk egy részletet a *Perspectiva*-ból, amely a látással felfogott szépség mozzanatait, elemeit vizsgálja empirikus deskriptív módon, és egyben rámutat az esztétikai ítéletealkotás, ma úgy mondanánk, szociálpszichológiai kondicionáltságára, a szokás meghatározó erejére az esztétikai ideálok lokális különbözőségének kialakulásában. Közlünk továbbá egy rövid idézetet, amely összefoglalja a látásban adódó esztétikai tévedések forrásait, valamint néhány megjegyzését a látás elméletére vonatkozóan.

Vitelo műve a szem és a látás természetére vonatkozó megfigyeléseivel a reneszánsz idején is figyelmet keltett (Leonardo da Vinci.)

A lefordított részletek latin nyelvű eredetije megtalálható: Wł. Tatarkiewicz: *History of Aesthetics*. II. *Medieval Aesthetics*. Edited by C. Barrett. Mouton - PWN, 1970, 267-271. old., amely Cl. Baeumker szövegkiadásán alapul (Cl. Baeumker, "Witelo ein Philosoph und Naturforscher des XIII. Jahrhunderts", in: *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*, Bd. III. H.2. Münster 1908. 172-177. old. [et passim].)

SZEMELVÉNYEK VITELÓ "OPTIKÁ"-JÁBÓL

(A látásról.)

Vitelo, *Optica*, III. 51 (Alhazen, II, 64)

Minden látás vagy egyszerű rátekintés vagy beható szemlélés által keletkezik. Először, egyszerű rátekintésnek azt az aktust nevezzük, amelynek révén a szem felülete egyszerűen befogadja a látott dolog formáját; szemlélésnek pedig azt az aktust nevezzük, amely által a látás, beható szemügyrevétel mellett, a dolog formájának megragadását keresi, nem elégedve meg az egyszerű befogadással, hanem mélyen vizsgálva a dolgot.

Vitelo, *Optica*, III, 59 (Alhazen, II, 18)

A puszta látó érzék, eltekintve a fényektől és színektől, semmit sem ragad meg a látható dolgokból.

Vitelo, *Optica*, III, 62 (Alhazen, II, 69)

A látható formák minden igazi megragadása vagy csak a szemlélés által történik, vagy az előzetes tudással párosuló szemlélés által.

Vitelo, Optica, IV, 2 (Alhazen, II, 63)

A látás ... mindig egyszerre sok egyedi észlelést foglal magába, amelyek csak a képzelet által különböztethetők meg a megkülönböztető erő segítségével.

(Az esztétikai tévedések
forrásai)

Vitelo, Optica, IV, 150 (Alhazen, III, 32)

A megkülönböztető erő szépséget és rutságot látva tévedésbe esik, ha a látott dolgot illetően nyolc körülmény nincs kellőképpen elrendezve: 1. ha kevés a fény, 2. a tulságos távolság is lehet a látásbeli tévedés oka, 3. ha a látott dolog helyzete nem normális (ha a test ki van mozditva szokásos tengelyéből), 4. ha mérete tulságosan kicsi, 5. ha nem elég szilárd, 6. ha tulságosan ritkás ... (a levegő homályossága miatt), 7. ha rövid ideig volt látható, 8. ha a látás gyenge.

(A szépség elemei)

Vitelo, Optica, IV, 148 (Alhazen, II. 59)

A szépséget a látással fogjuk fel, azoknak a látható formáknak az egyszerű megragadása által, amelyek tetszenek a léleknek, vagy több olyan látási észlelés (intentiones) összekapcsolása által, amelyek a látott formának megfelelő arányban állnak egymással.

A lélek tetszése ugyanis, amit szépségnek hívunk, a látható formák egyszerű megragadásából keletkezik, amint ez a látható dolgok valamennyi fajtájának áttekintéséből nyilvánvaló ...

Példánk erre, amely más vonatkozásokat is érthetővé tesz: a fény - a látható dolgok között a legfontosabb -

hozza létre a szépséget; ezért tűnnek szépnek a nap, hold és a csillagok pusztán fényük miatt.

A szín is oka a szépségnek, például a zöld és piros, és más ragyogó színek, amelyek a fénynek rájuk jellemző formájával örvendeztetik meg a látást.

A távolság és közelség is szépség látásának benyomását kelti. Bizonyos szép formákon ugyanis csunya kis foltok és ráncok vannak, amelyek visszatetszést szülnek a látó személy lelkében, de amelyek a távolság következtében rejtve maradnak a látás előtt, mert a távolság következtében csak a léleknek tetsző forma jut el a látáshoz. És sok szép forma esetében apró, finom részleteket észlelhetünk, amelyek fokozzák a formák szépségét, mint például a vonalak kecsessége, a részek elrendezésének bája; ezek azonban csak közlelről táruulnak fel és idézik elő, hogy a forma szépnek tűnjék a látás számára.

A méret is oka a látott dolgok szépségének; a hold is azért tűnik szebbnek a többi csillagnál, mert nagyobbak látszik; és a nagyobb csillagok is szebbek a kisebbeknél, amint ez nyilvánvaló az első- és másodrendű csillagok esetében.

A helyzet is oka a látott dolgok szépségének, mert sok szép észlelés csak a részek és helyzetek elrendezése miatt látszik szépnek. Ezért az írás, a festmények és minden látási észlelés csak olyan elrendezés és átalakítás következtében látszik szépnek, amelyben minden rész az őt megillető helyen van. Mert legyenek bár a betűk alakjai önmagukban véve mind jól elrendezettek és szépek, mégis ha az egyik nagy, a másik pedig kicsi, a látás nem fogja szépnek itélni a belőlük szerkesztett írást.

Az alak is oka a szépnek. Ezért a jól megformált műalkotások szépnek látszanak, méginkább azonban a természet művei. A hosszukás és mandulavágásu emberi szemek ezért szépnek látszanak, a kerek szemek viszont nagyon csúnyának tűnnek.

A testiség is oka a látott szépségnek. Így a gömbalaku testeket, kerek oszlopokat és négyzetalaku testeket szépnek találjuk.

A folytonosság is oka a látással megragadott szépségnek. Ezért találja látásunk tetszőnek a folytonos zöld sikkokat és a sűrű zöld növényzetet; az ugyanis, ami fokozza a folytonosságot, szebb, mint a szétszórt dolgok.

Az elválasztás is oka a látási szépségnek. Ezért az elválasztott és különálló csillagok szebbek, mint az egymáshoz tulságosan közelálló csillagok, mint amilyenek a tejút csillagai, és a különálló gyertyák szebbek, mint egy nagy egybefolyó tűz.

A szám is oka a látott dolgok szépségének, és emiatt az égnek azok a részei, ahol sok különálló csillag van, szebbek azoknál a helyeknél, ahol csak kevés csillag van, és több gyertya szebb a kevesebbnél.

A mozgás és nyugalom szintén a látott szépség alkotóelemei közé tartozik. Mert az embernek a beszéd során végzett mozgása és annak tagolása szépséget idéz elő; és ezért tűnik szépnek a beszédben a méltóság (gravitas) és a szavakat rendben elkülönítő hallgatás.

A durvaság is szépséget idéz elő. A durva szálu szöttek érdes bolyha és más hasonló dolgok, szemet gyönyörködte-tők. A simaság is szépségérzetet kelt a szemben, mert a se-lyemszövetek simasága, különösen, ha kiegészítésként járul a jó izléshez és tisztasághoz, tetszik a léleknek és szép a látásnak.

A levegő áttetszősége is a szépség megjelenését idézi elő, mert általa látszanak éjjel a csillogó dolgok, amint ez nyilvánvaló derült időben; a tiszta levegő teszi ugyanis lehetővé, hogy éjszaka a csillagok láthatók legyenek, ami nem történik meg, ha a levegő gőzökkel és párákkal van telítve. A sűrűség is szépséget okoz, mert a fényt és szint, az alakzatokat és vonalakat és minden látható szépet a látás azért fog fel, mert azok a testek, amelyekhez ezek a tulajdonságok hozzátartoznak, körülhatároltak, ezt a körülhatároltságot pedig a sűrűség okozza.

Az árnyék is elősegíti a szépség megjelenését, mert sok látható formát olyan finom foltok borítanak, amelyek azokat elcsufítanak, ha fény esne rájuk, de árnyéokban vagy gyenge fényben rejtve maradnak. A madarak, például a pávák, tollainak kacsakaringós rajzolatai árnyékot vetve szép látványt nyújtanak, mert az árnyék a napfénnel keveredve, különböző színeket hív életre, amelyek árnyéokban vagy gyenge fényben nem mutatkoznának meg. - A sötétség is előidézi a szépség megjelenését, mert a csillagok csak sötétben láthatók.

A hasonlóság is szépséget fakaszt, mert egy élőlény, mondjuk Socrates, tagjai csak akkor szépek, ha hasonlók egymáshoz. Ezért a szemek nem szépek, ha az egyik kerek, a másik hosszukás, vagy ha az egyik nagyobb a másiknál, vagy ha az egyik fekete, a másik zöld, vagy ha az egyik orca horpadt, a másik kiugró; az egész arc csunyává válik ugyanis, ha a megfelelő részek nem hasonlók egymáshoz.

A különbözőség is szépség forrása, mert a mindenség különböző részei díszítik és széppé teszik a mindenséget; és az élőlények különböző részei az élőlényeket; ugyanazt a kezdet felékesíti az ujjak különbözősége. A tagok minden szépsége a részek alakjának különbözőségéből fakad.

Igy fogja fel tehát a szépséget a látás, a léleknek tetsző, látható formák egyszerű megragadása révén.

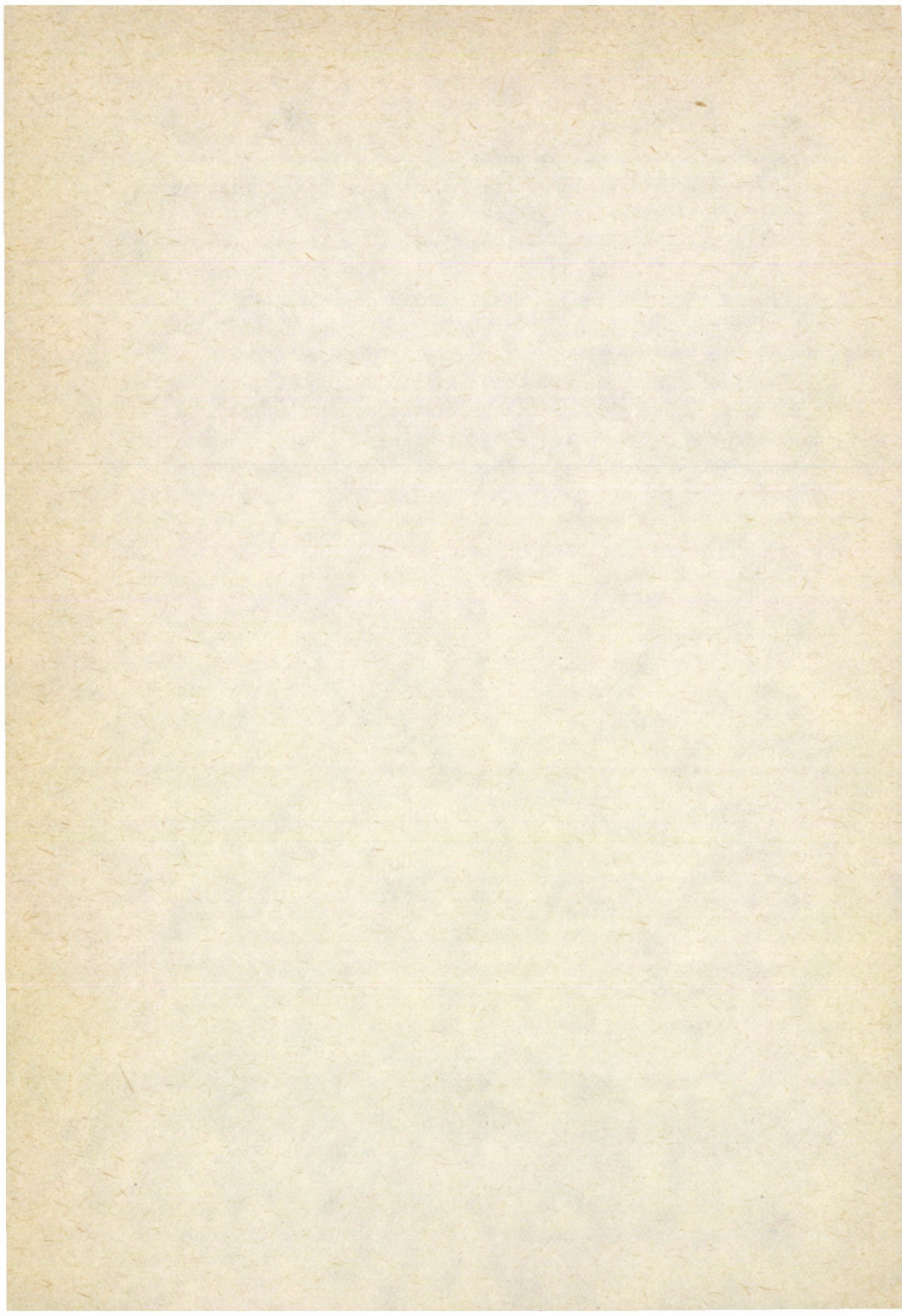
A látással felfogott szépség tehát a látható formák észleléseinek egymással történő összekapcsolódásából ered, és nem csupán a látható dolgok puszta észleléséből, úgyhogy nemegyszer a megfelelő arányban álló ragyogó színek és képek szebbek, mint azok a színek és képek, amelyek hijával vannak az ilyen elrendezésnek. Így áll a dolog az emberi arccal is. Az arc kerekdedsége, mely a szín áttetszőségével és finomságával párosul, szebb, mint ha csak az egyik tulajdonság van meg a másik nélkül; és ha a száj mérsékelt kicsinysége az ajkak arányos vékonyságával párosul, az szebb, mint ha a száj kicsinységével az ajkak vastagsága jár együtt. Tehát, sok látható formában a különböző formák összekapcsolódása alkotja a szépség mértékét, s ezt nem hozza létre önmagában egyik észlelés sem.

A részek arányossága tehát, amely valamely természeti vagy mesterséges formának sajátja, a szépséget inkább az érzéki észlelések összekapcsolódásában hozza létre, mintsem az egyes észlelések valamelyikében.

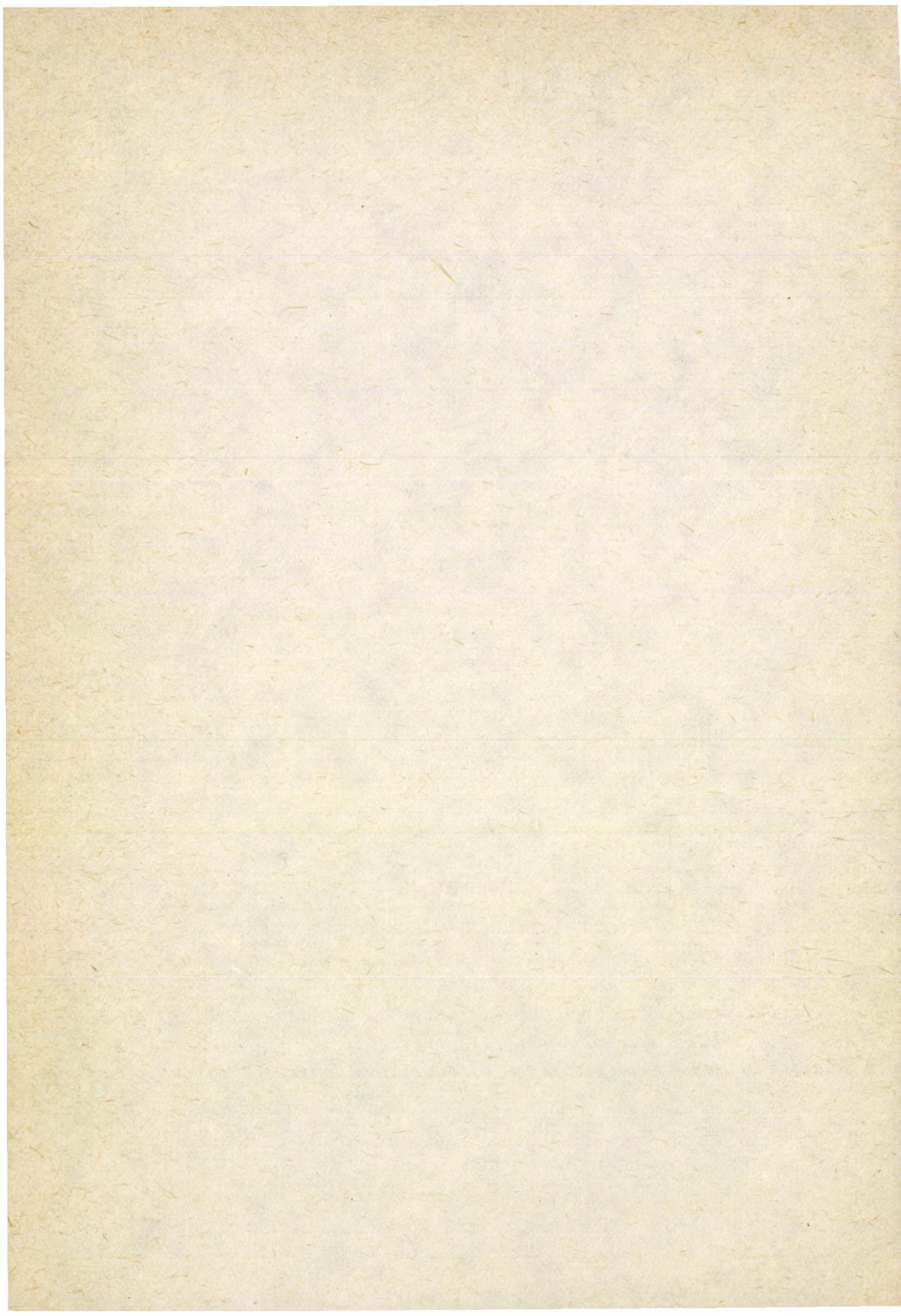
Ezek azok a módok, amelyek révén a látás minden érzéki forma szépségét befogadja. Sok esetben azonban a formák megszokása a szépség alapja. Ezért minden nép a megszokott formát olyannak fogadja el, mint amelyet, a szépség körén belül, abszolút szépségnek tekint. Az emberi test részeinek és a festményeknek más színeit és arányait fogadja el a mór és másokat a dán, és ezek között a végletek között, hozzájuk közel állva, a germán a mértéktartó színeket, testi természet és szokásokat. Mert ahogyan mindegyiküknek megvannak a saját szokásai, úgy mindegyikük a maga módján ítéli meg a szépséget is.

(Redl Károly fordítása)

MTA Filozófiai Intézet

H I R E I N K

TÁJÉKOZTATÓ

az MTA Filozófiai Intézetében

"A társadalomtudományok metodológiája"

témakörben folyó kutatásról

I.

A kutatások "A társadalmi struktúra, életmód és tudat" ... c. OTTKT főirány keretében folynak oly módon, hogy a kutatási tervet beépítettük a Társadalomfilozófiai Osztály munkatervébe. A feltételek biztosítása érdekében a Társadalomfilozófiai Osztályon belül metodológiai team alakult. Ennek megfelelően a munkát saját munkatársaink közreműködésével végezzük, s csak másodszorban támaszkodunk - esetenkénti megbi-
zások formájában - külső erőkre. Az utóbbi időben ezen a téren egyre jobban megvalósul a Tudományelméleti és Ismeretelméleti Osztály, valamint a Társadalomfilozófiai Osztály együttműködése is.

Munkánk előzményei az OTTKT korábbi tervperiódusába nyulnak vissza. "A szocialista tudat fejlődése" c. témakörben - mint az azóta publikált zárótanulmány is tanúsítja - átfogó elméleti és empirikus vizsgálatokat folytattunk. Az új periódusban korábbi hipotéziseink konkretizálása és igazolása mellett szükségessé vált, hogy figyelmünket a társadalmi tudat néhány objektivációs szférájára (tudomány, politikai tudat, vallás) összpontosítsuk. - A tudomány mint tudatforma vizsgálatán belül a társadalomtudományok elméleti és módszertani kérdéseinek kiemelése több szempontból is indokolt volt.

A nemzetközi és a hazai tudományos fejlődésből, valamint az újabb tudományelméleti vitákból fakadó problémák mellett azért is szükség volt erre, mert korábbi, számos társadalmi szaktudományt mozgósító vizsgálataink az eredmények értékelése szempontjából felvetették konkrétan az általunk alkalmazott módszerek megbízhatóságának és általában a társadalomtudományi megismerés érvényességének a kérdését. Ha magát a kutatási témát nemcsak inherens logikája és fontossága szempontjából értékeljük, hanem abból a szempontból, hogy milyen szerepet játszik és milyen funkciót tölt be az Intézet életében, akkor a következőket állapíthatjuk meg. A téma mind- eddig igen alkalmas volt arra, hogy erősítsük a team-munkát és elmélyítsük az Intézet különböző szervezeti egységei közti együttműködést. Arra is alkalmas volt, hogy előmozdítsa a különböző problémákon dolgozó kutatók közti kommunikációt, és saját problémáik új szempontu megközelítésére serkentse őket. A téma önmagában megkövetelte az interdiszciplináris szemlélet alkalmazását. Az sem elhanyagolható, hogy - a kutatás előkészítése során - alkalom adódott fiatal munkatársaink továbbképzésére, s ezt a tudományos utánpótlás nevelésében játszott szerepét a téma továbbra is megőrzi. Szintén a továbbképzés területén alkalmazhattunk eredményeket, amikor résztvettünk a marxizmus-oktatók 1983 áprilisi továbbképzési konferenciáján, mely a társadalomtudományok tudományfilozófiájával foglalkozott. (A konferencia szervezői - a Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja - a program nagy részét teamünk munkájára alapozták.) Természetes, hogy a társadalomtudományi megismerés vizsgálata nem lehet termékeny a szaktudományos gyakorlattal való eleven kapcsolat nélkül. Kutatásaink e magától értetődő ösztönzés hatására hozzájárultak ahhoz, hogy erősödjék a más társadalomtudományi intézetekkel való együttműködésünk, hogy tehát az interdiszciplinaritás elvének intézményes munkakapcsolatainkban is eleget tegyünk. Meg kell végül említeni, hogy a társadalomtudományok metodológiai kérdései a szocialista országok filozófiai intézeteinek együttműködési tervében is szerepelnek. A téma fel-

dolgozása tehát nemzetközi kötelezettségeinknek is részét alkotta és alkotja.

Kutatási tervünkben az elmúlt periódusra a következő főbb célokat tűztük ki:

- /1/ A marxizmus klasszikus tudományelméleti és metodológiai nézeteinek rekonstruálása;
- /2/ A jelenlegi nemzetközi tudományelméleti viták fő kérdéseinek kritikai feldolgozása;
- /3/ Elméleti megoldások javaslása a társadalomtudományok metodológiájának ismétlődően felmerülő vitás kérdéseire;
- /4/ A hazai társadalomtudományokban érvényesülő elméleti paradigmák, érvelési típusok, vitamódszerek áttekintése.

II.

Eddigi eredményeinket a következő publikációk és írásbeli anyagok tükrözik.

1. témakör:

- Hársing L. - Kelemen J. (szerk.): Az élő Marx. Kossuth Könyvkiadó Bp. 1983. 322 old. A Marx tudományelméleti és metodológiai nézeteit feldolgozó kötet a Filozófiai Intézet és az ELTE munkatársainak tíz tanulmányát tartalmazza. Ezek a következők:

Lukács József: Társadalmi haladás - egyenlőtlen fejlődés

Orthmayr Imre: A termelési mód nyomában

Tütő László: A kritikai ideológiatörténet-írás kérdése Marxnál

Redl Károly: Marx és a középkori gondolkodás: a gazdaságról és a pénzről

Rózsahegy Edit: A történet és a logika viszonyához

Hársing László: Marx a tudományos kritikáról

Makai Mária: A marxí módszer rekonstruálásához

Dajka Balázs: Marx módszerei az "Etnológiai jegyzet-füzetek"-ben

Kelemen János: Nyelvtudományi problémák a marxizmusban

Sziklai László: Uton Marxhoz

Egyéb publikációk:

- Kelemen János: A történeti magyarázat problémája Marxnál, Világosság 1983/3.
- Dajka Balázs - Kelemen János: A cédulázó forradalmár. Mozgó Világ 1983/szept.
- Makai Mária: A visszájára fordult világ anatómiájához. Kossuth, Bp. 1983.
- G.Havas Katalin: A dialektika fogalma Marx "A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai" c. munkájában.

2. témakör:

Elsődleges célunk itt az volt, hogy megteremtsük a társadalomtudományi problematika feldolgozásának előfeltételeit. Ezért proosztgraduális szemináriumot szerveztünk, mely a tudományos elméletek természetének és összehasonlíthatóságának, a tudományos racionalitásnak, az elmélet és empiria viszonyának, a tudomány nyelvének, a tudományos magyarázat általános típusainak stb. kérdéseivel foglalkozott. E munka eredményeiről különböző hazai és nemzetközi előadásokban számoltunk be.

- Lukács József: Cultural commensurability and uneven development (előadás: Bonn 1981 augusztus)
- Kelemen János: Historicism and Rationality (előadás, Bp. 1982. szept.)
- Hársing László - Kelemen János: Az intencionális magyarázat (előadás, Várna 1982. jun.)
- Rózsahegy Edit: A fenomenológiai módszer a társadalomtudományban (előadás, Visegrád 1982. ápr.)
- Dajka Balázs: A funkcionális magyarázat (előadás, Visegrád 1982)

- Kelemen János: Magyarázattipusok Marxnál, különös tekintettel az "esszenciális magyarázatra" (előadás, Visegrád 1982)
- Kelemen János: A társadalomtudományok tudományelméleti problémái (előadás, Visegrád 1982)

Ugyancsak e témakör egyes vonatkozásait dolgozzák fel a Tudományelméleti és Ismeretelméleti Osztályban készült következő tanulmányok, vitaanyagok és előadások, illetve monográfiák:

- Fehér Márta: Jelentés-változások a tudományban;
- Bóna Ervin: A nemzetközi válsághelyzet és a hazai tudományfejlesztés;
- Bóna Ervin: Néhány gondolat a tudományos minősítéshez kapcsolódó filozófiai, ideológiai, világnézeti követelményekről;
- Sós Vilmos: Filozófiai tudományelméletek fejlődése és nehézségei az utolsó évtizedben (4 előadás a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén);
- Rádi Péter: Elkezdődött-e a TTF?;
- Müller Antal: A technika és a világ megismerése (előadás a 16. International Congress of the History of Science alkalmából);
- G. Havas Katalin: Gondolkodás, nyelv, valóság a logikában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. (A könyv egyes részei a társadalomtudományok metodológiájával foglalkoznak.)

3. témakör:

Andor Csaba - Benedek András - Dajka Balázs - Hársing László - Kelemen János - Rózsahegyi Edit: A társadalomtudományok metodológiájának konkrét kérdései.

A 120 oldalas tanulmány a szocialista országok akadémiai közti együttműködés keretében készül. "A társadalomtudományok metodológiája" c. monográfia 5. fejezeteként íródott meg. Ma-

gyarul megjelenés alatt a Hársing László - Kelemen János által készített "Magyarázat a társadalomtudományokban" c. rész a Filozófiai Figyelőben, (1983/1-2.), valamint Rózsashegyi Edit: "A társadalomtudományi elméletalkotás módszerproblémái" ugyanott (1984/2.)

A társadalomtudományok megalapozásának, konceptuális keretének, ismeretelméleti sajátosságainak, történeti hagyományainak kérdéseit érintik különböző vonatkozásokban a következő tanulmányok:

- Sós Vilmos: Megalapozható-e filozófiailag a jogtudomány?
- Kelemen János: Nyelv, cselekvés, társadalom. Világosság, 1982/4.
- A modern nyelvészeti irányzatok néhány filozófiai aspektusa. Nyelvpedagógiai írások. 3. MKKE Nyelvi Intézet 1982.
- Kelemen János - Kenesei István: Újabb nyelvfilozófiai kalandozások. Magyar Filozófiai Szemle 1982/5.
- Kelemen János: Marx, Wittgenstein és a társadalomtudományok. Magyar Filozófiai Szemle 1983.

4. témakör:

Ebben a témakörben az egyes társadalomtudományi területek képviselőitől tanulmányokat és szakértői véleményeket kérünk tudományáguk minket érdeklő problémáiról:

- Várnai András: Ismeretelméleti és módszerproblémák a hazai történettudományban
 - Lányi Gusztáv - Pléh Csaba: A magyar pszichológia mint tudomány és a pszichológiai foglalkozás problémái és rejtett ideológiai
 - Kiefer Ferenc: A nyelvtudomány néhány időszerű tudományelméleti módszertani kérdéscről
 - Könczei György: Elmélet és módszer a magyar közgazdaságtudományban
- Bálint Csanád: A magyar régészet és a nemzet-probléma

Kiefer Ferenc: Érvelés és bizonyítás a magyar nyelvtudományban

Sárkány Mihály: A magyar néprajzban alkalmazott módszerek néhány kérdése.

III.

A felsorolt kutatási témákban elért főbb eredmények a következőkben foglalhatók össze.

1. témakör:

a/ Természetesen nem törekedtünk a marxí-engelsi tudomány koncepció egészének rekonstruálására. Három irányu korlátozásra is szükség volt:

- /1/ a Marx-kutatások már ezen a területen is számos időtálló eredményre jutottak, s kerülni kívántuk a már ismert megállapítások ismétlését;
- /2/ általános tudományelméleti szinten is azokat a kérdéseket kellett kiemelnünk, melyek a társadalomtudományok szempontjából közvetlenül relevánsak;
- /3/ a marxí-engelsi életmű olyan elemeire irányítottuk a figyelmet, amelyeket az aktuális tudományfejlődés és a tudományelméleti viták új megvilágításba helyeznek vagy amelyekre az aktuális vitás kérdések megoldásában támaszkodni lehet.

b/ A tudományfejlődés törvényszerűségének vizsgálatában ma központi kérdéssé vált a tudományos elméletek kommenzurabilitása. Mind logikai, mind metodológiai szinten tényleges nehézségek merültek fel a tekintetben, hogy a rivális elméletek összehasonlíthatóságába vetett hitünk igazolható-e. A mai kontinuitista, diszkontinuitista, internalista, externalista stb. tudományfejlődési modellek jórészt a dilemma tudatosulásának következtében jöttek létre. Mivel a szóban forgó modellek

többsége a marx-i örökség figyelembe vétele nélkül fogalmazódott meg, kézenfekvőnek látszott a feltevés, hogy a marx-i örökség alkalmazása új mederbe terelheti a vitát. Már eddigi kutatásaink is bebizonyították, hogy az egyenlőtlen fejlődésről szóló marx-i elmélet, a történeti és a logikai egységének elve, valamint a tudat és a tudomány társadalmiságának tétele közvetlenül releváns a tudományfejlődési modellek értékelése szempontjából. A marx-i kiindulópontok alapján biztosítható mind a kulturák mind a tudományos elméletek relatív összehasonlíthatósága (lásd Lukács J. és Rózsashegyi E. cikket a Marx-kötetben.)

c/ A marxista politikai gazdaságtanban is erős az a törekvés, hogy a marx-i politikai gazdaságtant kifejezetten szaktudományos terminusokban értékeljék. E megközelítésben nemcsak a marxista és a polgári gazdaságelméletek, hanem a marx-i és a klasszikus politikai gazdaságtan közti különbség is elsikkad. Komoly érvek szólnak viszont amellett, hogy a gazdaságelmélet alapfogalmai egyben filozófiai természetűek, s hogy ennél fogva a gazdaságelmélet és a filozófia szétválaszthatatlan. Ennek fontos ismeretelméleti és metodológiai következményei vannak. (Lásd Makai Mária cikkét a Marx-kötetben és Makai Mária könyvét.)

d/ A marx-i tudománykonceptióra új fényt vetnek azok a történeti kutatások, melyek megmutatják, hogy a közismert előzmények mellett (pl. az angol politikai gazdaságtan) a marx-i gazdaságelmélet más előzményekre is támaszkodik. Eddig szinte feltáratlan volt a marxizmus és a középkori előzmények közti kapcsolat. E kapcsolat vizsgálata ugyanakkor új szempontokkal szolgál a gazdasági gondolkodás fejlődési trendjeinek mélyebb megértéséhez. (Lásd Redl Károly cikkét a Marx-kötetben.)

e/ Kutatásaink egyik legfontosabb területét alkotja a marxizmus és a korabeli szaktudományok közti kapcsolat vizsgálata, mely a gazdaság-elmélet mellett eddig főként az etnológiára, a történettudományra és a nyelvészetre terjedt ki.

Amellett, hogy Marx - elsősorban a politikai gazdaságtanban - új tudományos paradigmát teremtett meg, az is megmutatható, hogy (különböző területeken különböző mértékben) elfogadta a kor érvényben lévő gondolkodási paradigmáit. Az összehasonlító-történeti nyelvészet eredményeit pl. Marx és Engels is a tudományosság mintáiként kezelte. Ebből az is következik, hogy a marx-engelsi életmű a tudományos módszerek sokszínűségét mutatja: egy-egy tudományág módszereit náluk sem lehet egy-két általános metodológiai elvből levezetni. (Lásd Dajka B. és Kelemen J. cikkét a Marx-kötetben.)

f/ Az alapvető marx-i kategóriákra vonatkozó különféle magyarázatok mellett igen kevés olyan próbálkozás ismeretes, mely e kategóriák logikai elemzését tűzné ki célul, a hazai irodalomból pedig teljesen hiányzott annak vizsgálata, hogy az ilyen analitikus-logikai megközelítés milyen eredménnyel járhat. Marx-kötetünkben a termelési mód fogalmával kapcsolatban végeztünk ilyen elemzést. (Lásd Orthmayr I. cikkét.)

2. témakör:

E témakörben - mint II.-ből kitűnik - főleg a nemzetközi irodalom feldolgozása volt napirenden, eredeti megoldásokról még nem számoltunk be. Több tekintetben azonban új megvilágításba sikerült helyezni a történetiség és a racionalitás viszonyát. (Lásd Lukács J. és Kelemen J. előadásait.) Ezeket az eredményeket még tovább kell konkretizálnunk a tudományos racionalitás speciális területén.

3. témakör:

A társadalomtudományok metodológiájának témakörében írt anyagunk a következő problémákra terjed ki: ontológiai előfeltevések a tudományos kutatásban, a dialektika és a társadalomtudományi módszerek viszonya, a társadalomtudományi magyarázatok típusai, a társadalomtudományi kutatások empirikus szintje, a kvantifikáció problémája a társadalomtudományban valamint a társadalomtudományi elméletalkotás módszerproblémái.

Megállapítottuk, hogy amennyiben van általános társadalomtudományi módszer, az a történeti-strukturális módszer. Emellett kidolgoztuk a történeti magyarázat "covering law" modelljének új szempontú bírálatát. Új eredménynek tekinthető az intencionális és a narratív magyarázat alkalmazásával kapcsolatos néhány probléma megoldása is. A munkát ezen a területen is folytatnunk kell; a nemzetközi monográfiába írt fejezetet magyar nyelvű monográfiává kívánjuk kiterjeszteni.

4. témakör:

Ebben a témakörben most folyik a beérkező anyagok feldolgozása, melyekről 1984. első félévében interdiszciplináris vitákat kívánunk rendezni.

Egyes témakörökhöz nem köthető, általános eredményként könyvelhetjük el, hogy kutatásaink is alátámasztják azt a felismerést, amely szerint a tudománytörténet közvetlenül releváns a tudományelméleti problémák szisztematikus megoldása szempontjából. Nemcsak tudománytörténet, de filozófiatörténet nélkül sincs valódi megoldás ezekre a problémákra. Kutatásaink a következő tételeket is igazolni látszanak:

- a tudományos metodológiát - ezen belül a társadalomtudományos metodológiát - nem lehet néhány általános filozófiai tételből deduktíve kifejtetni, kiindulópontul magát a tudományos gyakorlatot kell tekinteni;

- a tudományos racionalitás egységének elvét nem sérti a társadalomtudományok ismeretelméleti és metodológiai autonómiájának elismerése;

- annak ellenére, hogy egyes szaktudományok képviselői csak sajátos szakmetodikákat hajlandók elismerni, az adott tudományágaknak szükségük van a maguk metodológiájának kidolgozására is, az autonómia elve és az egyes tudományok filozófiai megalapozásának igénye nem zárja ki egymást;

- a marxista filozófia világnézeti orientáló funkciója ma nem érvényesülhet a tudományok ismeretelméleti és metodológiai megalapozásában játszott szerepének erősítése nélkül.

Megállapítható továbbá, hogy egyes szaktudományok hazai műhelyeiben erősödik az illető tudományág metodológiai tudatossága, önreflexiója (ez a helyzet pl. a történelemtudományban, a pszichológiában, a nyelvtudományban). Ez igen pozitív feltételeket teremt a marxista filozófia és a szaktudományok találkozásához; olyan feltételeket, melyeket a filozófia oldaláról még nem aknáztunk ki. Remélhető, hogy az intézetünkben folyó metodológiai kutatások révén elébe tudunk menni a szaktudományok részéről felmerülő igényeknek. Bármilyen pozitív jelenség az egyes területeken mutatkozó metodológiai és tudományelméleti önreflexió, azt is látni kell, hogy ez részben tünete annak a világhangulatnak, mely világszerte áttérjed a tudományokra is. A tudomány saját feltételeire való rákérdezés reakció arra a szélsőséges szcientizmusra, mely egyebek közt a tudomány mindenhatóságába vetett hit kifejeződése volt. A szcientizmus megrendelülése újra teret nyit olyan tendenciáknak, melyek irracionalista módon megkérdőjelezi a tudományos megismerés érvényességét, és tagadják a tudományos metodológia szükségességét. Erre a kihívásra a marxista filozófia csak a szaktudományokkal összefogva adhat választ.

Eddigi kutatásaink során számos problémát nem oldottunk meg, s új problémák is felmerültek. Nem jutottunk közelebb pl. a "kemény" és "lágy" tudományok viszonyáról folytatott vita megoldásához (még annak eldöntéséhez sem, hogy ez egyáltalán érvényes distinkció-e). Ugyanígy további kutatást, reflexiót és vitát igényel annak a problémának a megvilágítása, hogy a tudományos megismerés egyetemességi igénye és egyes tudományok "nemzeti" jellege (magyar nyelvészet, magyar régészet és történelem stb.) milyen viszonyban van egymással. Az empiria és az elmélet viszonyára irányuló általános tudományelméleti és metodológiai megfontolásokon túl (az empirikus bázis "elmélet-terheltsége" stb.) ki kell terjesztenünk kutatásainkat arra a problémára, hogy hogyan jelentkezik ez a viszony különböző speciális területeken. E kérdé-

sekben a kiindulópontok vitában való tisztázására is szükség van. Az együttes munka kereteként tovább folytatjuk team-üléseinket, 1984 őszén pedig háromnapos, szükkörű konferencián teremtjük meg az elmélyült eszmecsere lehetőségét (a Filozófiaktatók Továbbképző és Információs Központja rendezésében). Egyes részeredményeinket többek között a jelen sorozat köteteiben bocsátjuk vitára.

LUKÁCS-KONFERENCIA

Az MTA Filozófiai Intézete Lukács György tiszteletére

MIMÉZIS ÉS KATARZIS

(Az esztétikum sajátosságának 20 éve)

cimmal tudományos konferenciát rendezett az Akadémia Felső-
vasótermében 1983. október 6. és 7-én.

Program:

Lukács József elnöki megnyitója

Sziklai László: Módszertani megjegyzések egy már lehetővé
vált Esztétikához

Poszler György: A láthatatlan középpont

Tőkei Ferenc: Lukács esztétikája és a keleti művészetek

Zoltai Dénes: Homogén közeg - közegszintetizálás

Almási Miklós: Az esztétikai megértés szerkezete

Szili József: A műalkotás belső világa

Szerdahelyi István: A művészetek rendszerének problémái
Az esztétikum sajátosságában

Tallár Ferenc: Realizmus-elmélet és demokrácia (Adalékok
a Lukács - Adornó vitához)

Ujfalussy József: Zene és/vagy mimézis

Hermann István: A mimézis és a katarzis kategóriái a lukácsi
esztétikában

Ancsel Éva: Lukács György katarzis-felfogása és a XX. száza-
di művészet

Bizám Lenke: A katartikus tér értékhangsúlyai Az esztétikum
sajátosságában

Erőss Ferenc: A lélek és a jelzőrendszerek

Lendvai Ferenc: Az esztétikum sajátosságának etikai üzenete

MARX-ÜLÉSSZAK

Az MTA Filozófiai Intézete Marx halálának századik évfordulója alkalmából "Marx és a társadalomtudományok" címmel tudományos ülésszakot rendezett 1983. november 23-án és 24-én Budapesten.

A következő előadások hangzottak el:

Lukács József: Marx és a társadalomtudományok.

Bevezető

Tókei Ferenc: Marx és az Európán kívüli világ

Balogh István: Marx formációelméleti kiindulópontjaihoz

Ágh Attila: Marx nemzet-fogalma

Tütő László: A "bürgerliche Gesellschaft" fogalma

Redl Károly: A marxi metodológia jelentősége a középkori gazdasági nézetek rekonstruálásában

Kemény Endréné: A termelőmunka smithi felfogásának elemzése az "Értéktöbblet-elméletek"-ben

G. Havas Katalin: Az ellentmondás fogalma a "Nyersfogalmazvány"-ban

Papp Zsolt: Marx társadalomelmélete a Habermas-féle kommunikativ cselekvéselmélet tükrében

Kelemen János: Marx és a korabeli nyelvtudomány

DIALÓGUS

A Magyar Tudományos Akadémia "Az ember felelőssége a mai világban" címmel nemzetközi tudományos konferenciát rendezett marxista és hívő teoretikusok széleskörű részvételével, 1984. február 27. és március 1. között.

Résztevők külföldről:

Bertsch, H.	NDK	Neufeld, K.H.	NSZK-
Calvez, J.	Francia- ország		Olasz- ország
Casanova, A.	Francia- ország	Pannenberg, W.	NSZK
Dantine, J.	Ausztria	Parsons, H.L.	USA
Fahlbusch, E.	NSZK	Pityirim, A.V.	Szovjet- unió
Garadzsa, V.I.	Szovjetunió	Poljanov, N.	Szovjet- unió - Ausztria
Giovannoni, G.	Olaszország		
Gregorios, P.M.	India	Ratz, E.	NSZK
Grigorjan, T.B.	Szovjetunió	Rahner, K.	Ausztria
Gurevics, P.	Szovjetunió	Stojcsev, T.	Bulgária
Hodovský, I.	Cseh- szlovákia	Tyimofejev, V.D.	Szovjet- unió
Jaroszewski, T.M.	Lengyel- ország	Vielmetti, N.	Ausztria
Kahl, J.	NSZK	Weger, K-H.	NSZK
Kleinig, W.	NDK	Weiler, R.	Ausztria
Klohr, O.	NDK	Wendelborn, G.	NDK
Nagel, E.	NSZK	Wright, K.E.	Nagy- Britannia
		Wucherer-Hul- denfeld, A.K.	Ausztria

Magyarországról:

Ancsel Éva	Fodor József
Boda László	Földesi Tamás
Bolberitz Pál	Gál Zoltán

Gecse Gusztáv
Hahn István
Horváth Pál
Jánossy Imre
Jóri János
Kocsis Elemér
Kónya István
Lendvai Ferenc
Lukács József
Makkai László

Mándi Péter
Nyíri Tamás
Poór József
Pröhle Károly
Róbert László
Scheiber Sándor
Simai Mihály
Szennay András
Szigeti Jenő
Valki László

Felkérés alapján az alábbi előadások hangzottak el,
majd korreferátumok következtek.

Szentágothai János:	Köszöntő
Lukács József:	Die Dimensionen der Verantwortung
Karl Rahner:	Ein Gespräch in realem Humanismus
Antoine Casanova:	Nôtre responsabilité pour le monde contemporain
Viktor Garadzsza:	Mir kak vazsnyejcsaja cennoszty
Kocsis Elemér:	Antropologische und sozialetische Begründung der gemeinsamen Verant- wortung

TERVEINKBŐL

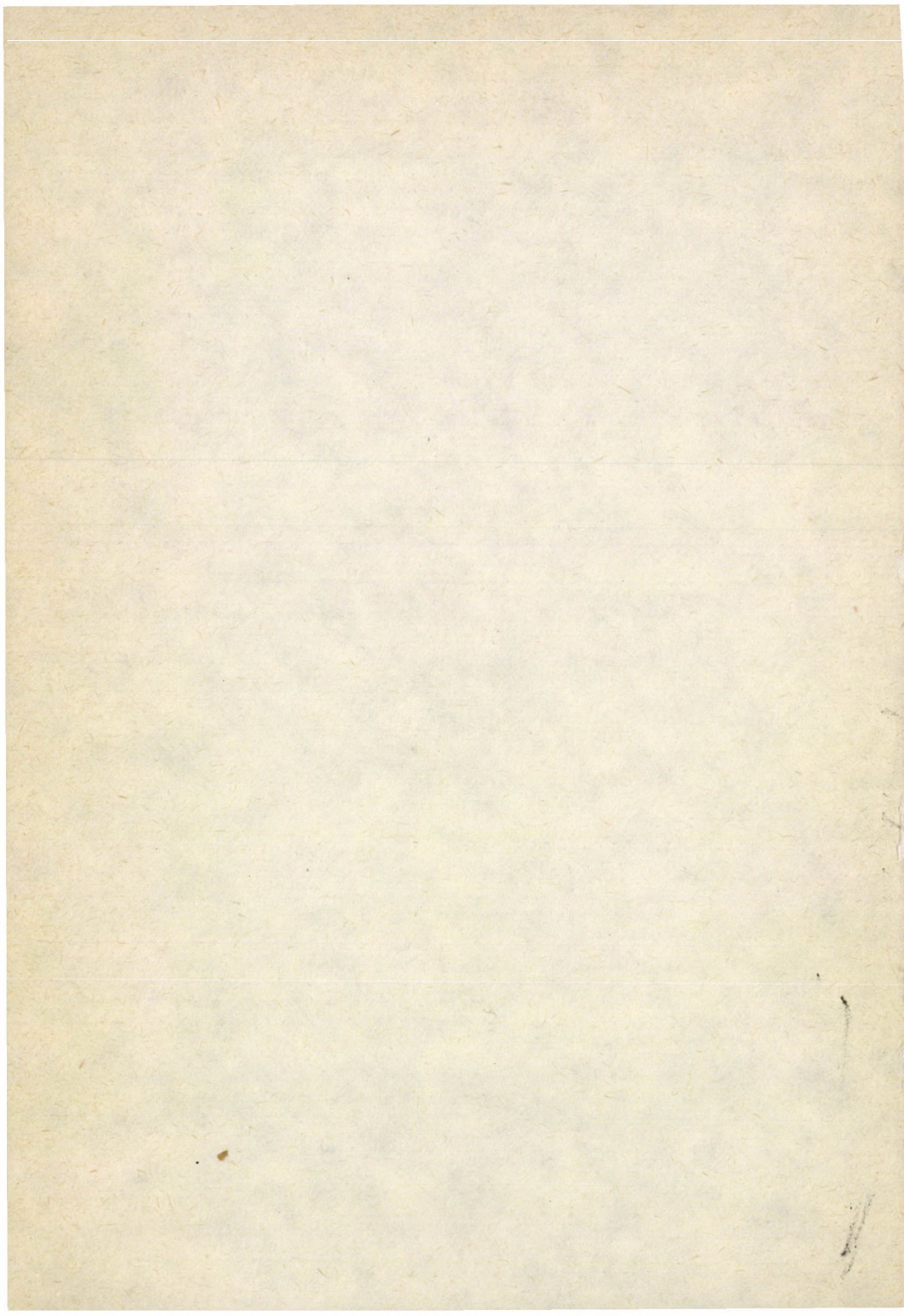
A DOXA 2. száma angol nyelven jelenik meg, az IUHPS (Nemzetközi Tudománytörténeti és Tudományfilozófiai Unió) Magyarországon rendezendő 5. Nemzetközi Tudománytörténeti és Tudományfilozófiai Együttes Konferenciája alkalmából (Veszprém, 1984. augusztus 14-20.)

Sorozatunkban nem csak az intézet munkatársaitól közlünk tanulmányokat, vitaanyagokat, esetenként fordításokat és kommentárokat, hanem mindenkitől, aki munkánkhoz valamilyen módon kapcsolódni kíván. Honoráriumot nem fizetünk, viszont minden szerző fenntartja a jogot arra, hogy cikkét máshol újra közölje. A szerzők tiszteletpéldányokat kapnak, s idegen nyelvű közlés esetén vállaljuk a fordítás költségeit. A sorozatot szűk szakmai körben (az idegen nyelvű köteteket külföldön) térítés nélkül terjesztjük. Példányok (visszamenőleg is) szerkesztőségünk címén igényelhetők:

MTA Filozófiai Intézet

1054 Budapest
Szemere u. 10.

Tel.: 120-243

ΔΟΞΑ

1

PHILOSOPHICAL STUDIES

SOCIETY
MIND
SCIENCE
RELIGION

Budapest